

AGORA

MAGAZINE VOOR SOCIAALRUIMTELIJKE VRAAGSTUKKEN

Terug naar het platteland

Op je plek in een krimpgebied | Klein wonen in ruimtelijke gebieden
Het platteland van de toekomst | **VARIA** Hangjongeren als verborgen experts

AGORA 2021-3 JAARGANG 37

REDACTIONEEL

Corona deed online dromen van een langzaam leven

In het begin van de coronapandemie, vorig jaar maart, viel het opeens op: heel Holland bakte zijn eigen brood, tuin- en kluscentra deden goede zaken en er werden vele kilometers gewandeld. Eerst liepen we elke straat uit in onze buurt, later in het jaar stroomden elk weekend de natuurgebieden vol. Ik deed er net zo vrolijk aan mee, natuurlijk doordat ik plotseling veel tijd om handen had, maar ook omdat ik er verrassend rustig van werd. En omdat vers zelfgebakken brood natuurlijk het allerbeste smaakt. We zijn allen onbewust een beetje #cottagecore bezig geweest. Wandelen, eigen brood bakken en tuinieren zijn slechts een aantal voorbeelden van deze opgekomen internetsubcultuur die het ouderwetse landelijke leven verheerlijkt. De lockdown gaf een hele groep mensen op het internet duidelijk redenen om te dromen van het platteland. Het gevoel van een hutje op de hei is tijdens de coronapandemie een groot publiek gaan aanspreken en dus ook vaker de tijdlijnen van Instagram, Pinterest en TikTok gaan vullen. Op TikTok werd de hashtag #cottagecore al meer dan 6 miljard keer bekeken.

Cottagecore was voordat we ooit van corona gehoord hadden al een dikke hit bij tieners en twintigers. Voor degenen er begrijpelijk niet bekend mee zijn - het landelijk leven wordt door middel van foto's en filmpjes verheerlijkt met nostalgisch warme filters, voornamelijk meisjes gekleed in bloemachtige witte jurken die weggelopen lijken te zijn uit een kostuumdrama, met activiteiten zoals moestuinieren, breien en pottenbakken op afgelegen plekken in bossen en tussen de zonnebloemvelden. De BBC beschreef cottagecore als een 'modern rural fantasy' en omschreef het concept op haar eigen subreddit als 'your grandma, but like, hip'. Cottagecore is een stijl die staat voor een simpeler leven in harmonie met de natuur, in een romantische, bijna sprookjesachtige versie van het platteland.

Ook commercieel is cottagecore een succes gebleken. In games als Animal Crossing en De Sims kun je virtueel aan de slag met je moestuin. Popmuzikant Taylor Swift heeft een groot succes gehad met haar twee 'lockdown albums' in dezelfde esthetiek. En weet je nog dat er een periode bijna geen gist en bloem te krijgen was in de supermarkt? Een week of twee in een hutje op de hei is vorig jaar voor veel mensen een welkome verandering geweest in een leven in lockdown, maar de 'instaproof' versie daarvan is het gehele jaar trending geweest. Corona deed ook online dromen van een langzaam leven.

Ik ben benieuwd of deze online subcultuur leidt tot een nieuwe waardering voor het plattelandsbestaan. De verwachting die nu bestaat is dat veel mensen dankzij de mogelijkheden om thuis te werken verder van hun werk af gaan wonen. Maar Zoom en Teams zijn niet voldoende om een Jane Austen-achtig bestaan te leiden. Bovendien lijken de prachtige plaatjes die je vindt op Instagram onder de hashtag cottagecore bijna te mooi om waar te zijn. In een interview in Trouw vertelt Esther Peeren, hoogleraar *Cultural Analysis* aan de Universiteit van Amsterdam, dat het niet gek is dat juist in coronatijd teruggegrepen wordt naar een ideaalbeeld van het landelijk bestaan. De hoogleraar stelt in het interview dat *cottage core* een idyllische weergave is van het platteland: in een wereld waar de tijd stil lijkt te hebben gestaan en je zeker niet bang hoeft te zijn voor muterende virussen en een wereldwijde pandemie.

Die rurale idylle is altijd al iets geweest wat het platteland kenmerkt in de ogen van sommigen. In dit nummer kom

je deze term dan ook vaker tegen. Maar ook corona heeft toegeslagen op het platteland, denk maar aan de nertsbedrijven en vleesverwerkingsbedrijven die vorige zomer veelvuldig in het nieuws kwamen als besmettingsbron. De rust en ruimte die de #cottagecore beweging verbeeldt is een vakkundig in beeld gebracht plaatje - en is een beeld dat ook niet klopt met de realiteit. Cottagecore zal je dan ook niet gaan tegenkomen in de analyses die in dit nummer te lezen zijn over de stand van het platteland. Maar rust en ruimte kan je dan weer wel op het platteland vinden - zeker in contrast met de stad die ondanks de anderhalve meter afstand, ontzettend druk kan zijn.

Demi van Weerdenburg
Hoofdredactie AGORA

COVERFOTO

Bron: Richard Rijnks

ACHTERGROND

Bron: Ties Rademacher (Unsplash)

INFOGRAPHIC

Bron: Richard Rijnks

Thema

Terug naar het platteland

4 - Terug naar het platteland

INLEIDING Simon Lox, Richard Rijnks, Marieke van der Star en Roos Timmers

6 - De diversiteit van blijvers in Oost-Groningen

CASUS Henk Hofstede, Tialda Haartsen en Jasmijn Tiemersma

10 - Op je plek in een krimpgebied

CASUS Marieke van der Star en Cody Hochstenbach

12 - Het verlies van voorzieningen

ESSAY Suzan Christiaanse

14 - Klein wonen in ruimtelijke gebieden

ESSAY Roos Timmers

16 - Impact corona op agrovoedingssector

CASUS Lene Cillen, Isabeau Coopmans, Lies Messely, Erwin Wauters en Elke Rogge

18 - Vernieuwde beleidsaandacht voor het platteland

INTERVIEW Simon Lox

21 - Het platteland van de toekomst

ESSAY Dirk Strijker

Varia

24 - Virtueel Venetië: een succesverhaal?

CASUS Wesley Gruijthuijsen, Anne Marie Van Broeck
en Jan van der Borg

27 - Hangjongeren als verborgen experts

CASUS Emma Potargent

30 - De klimaatcrisis vraagt om meer ambitieuze en gezamenlijke actie

VRJE RUIMTE Ina Horlings

TERUG NAAR HET PLATTELAND

Tijdens de coronacrisis leek er een opleving gaande van het platteland. Zou het platteland daadwerkelijk in populariteit toenemen, ook na de coronacrisis? Wij gaan 'terug naar het platteland' en staan stil bij de toekomst van werken en wonen op het platteland.

In het licht van de coronapandemie staat het platteland weer vol in de schijnwerpers. Waar voorheen de afstand tussen woon- en werkplek nadrukkelijk van invloed was op de keuze van de woonlocatie, heeft het thuiswerken van het afgelopen jaar het belang van deze afstand verminderd. Daarnaast veranderden de eisen die mensen stellen aan hun woning en kwam er een grotere nadruk te liggen op meer binnen- en buitenruimte. Zodoende kwam wonen op het platteland weer volop in de schijnwerpers te staan. Zou de mens in tijden van corona dan toch snakken naar de 'rurale idylle', gekenmerkt door zijn rust, ruimte, groen en sociale contacten? Want tegen de prijs van een huis in de Randstad, kun je op het platteland toch meer ruimte en rust krijgen voor je geld. Dat is zeker niet verkeerd in tijden van corona waarin je toch meer bent aangewezen op je eigen woonplek en daar ook het overgrote deel van de dag doorbrengt. Historisch gezien komt dit ideaalbeeld van wonen op het platteland echter maar zeer beperkt overeen met de werkelijkheid. Problemen zoals de economische transitie in de agrarische sector, langzamere groei van de werkgelegenheid, vergrijzing, krimp, en het achterblijven bij de digitale economie domineerden tot voor kort de agenda met betrekking tot het platteland. In dit nummer gaan wij 'terug naar het platteland'. We besteden onder meer aandacht aan het wonen en werken op het platteland en blikken vooruit op de toekomst.

Wonen: nabij de stad of verder weg

De rolverdeling tussen platteland en de stad is in de afgelopen twee eeuwen drastisch veranderd. Het idee van het autonome dorp, een dorp waarin boeren en andere inwoners gezamenlijk de kar trokken, is al lang niet meer van toepassing. Als gevolg van de industriële revolutie, mechanisatie van de landbouw, urbanisatie, en de opkomst van de diensteneconomie, werken veel dorpsbewoners niet alleen niet meer in de agrarische sector, maar zelfs niet meer in de dorpen zelf. Dorpen staan hiermee meer dan ooit in verbinding met de stedelijke kernen, en de rol van het platteland is verschoven van voornamelijk productielandschap naar voornamelijk woonlandschap. De functieverandering van het platteland en de verbinding met de stedelijke economie hebben een vergaande impact op de inrichting en functie van de dorpen, de sociale samenhang en compositie, en de perspectieven voor bewoners. Daarnaast blijkt de spreiding van voorzieningen ook niet immuun voor schaalvergroting, waardoor dagelijks noodzakelijke voorzieningen uit kleinere kernen verdwijnen. De geografie van het platteland, de relatie met de stad, en de interactie met de karakteristieken van de inwoners zijn belangrijke factoren die de rol van het platteland als woonregio vormen. De mate waarin het platteland voldoet aan de rurale idylle hangt samen met het wie, wat, en waarheen van de verhuisbeweging, en met name

wat betreft de voorgenomen verhuizingen in de context van de coronapandemie is dit onderscheid van groot belang.

Voor een deel van de mensen die op het platteland gaan wonen gaat het traditionele roltrapmodel op. Deze mensen verhuizen op jonge leeftijd naar de stad voor studie en carrière, en verhuizen vervolgens terug in het kader van gezinsvorming. Zij kiezen voor het platteland vanwege de woonkwaliteit, de ruimte, en eventueel de nabijheid tot familie en vrienden van vroeger. Dit soort verhuisbewegingen laat zich leiden door een rurale idylle van rust, ruimte, en een gevoel van gemeenschap. Deze typen verhuismotieven raken echter niet alle regio's evenzeer: Met name de plattellandsgebieden dichtbij stedelijke kernen bieden een woonomgeving met het beste van twee werelden (zie ook de infographic): nabijheid tot stedelijke voorzieningen en arbeidsmarkt, en het landelijke woongenot.

De instroom van voormalige stedelingen leidt tot sociale verzuiling in de dorpen: uit onderzoek van Gieling, Vermeij en Haartsen blijkt dat een minderheid van de dorpsbewoners voornamelijk op het dorp gericht zijn. Voor een deel van de bewoners zijn de rurale sfeer en sociale binding belangrijk maar heeft het dorp vooral een woonfunctie, en een deel zoekt vooral de rust die ze niet in de stad vinden. Met name die laatste groep betreft zich maar matig met de gemeenschappelijke voorzieningen en activiteiten in het dorp. Dit gebrek aan betrokkenheid is echter ook ten dele wederkerig. Hoewel in het ruraal idyllisch beeld de gemeenschap een belangrijke positieve rol speelt, is er rondom contra-urbanisatie ook zeker sprake van exclusie door de dorpsbewoners die het dorp nooit verlaten hebben. Een belangrijk en onderbelicht vraagstuk zijn dan ook de ervaringen en motivaties van deze 'blijvers', zowel nabij de stad als in meer perifere dorpen.

Voor gebieden die verder van de stad af liggen was de afgelopen jaren de krimpproblematiek een belangrijke factor. In Nederland zijn onder meer Noordoost-Groningen, (delen van) Zuid-Limburg en Zeeuws-Vlaanderen aangemerkt als krimpgebieden. Krimpgebieden kampen met demografische achteruitgang die samenhangt met economische achteruitgang. De demografische achteruitgang wordt met name gevoerd door negatieve natuurlijke bevolkingsgroei die niet gecompenseerd wordt door verhuizingen. De afname van het aantal mensen in de regio gecombineerd met een ouder wordende bevolking maakt de gebieden minder interessant als vestigingsplaats voor ondernemers en draagt daarmee bij aan een economische achteruitgang. De omvang van zowel de lokale afzetmarkt als de lokale poule van werknemers hangen namelijk samen met de omvang van de bevolking. Daarnaast keren jongeren die wegtrekken om te studeren vaak niet terug naar deze perifere regio's, maar vestigen zich dichterbij de stad. Hoewel de perifere gebieden rust en ruimte te over hebben, is woonkwaliteit niet voldoende voor een florerende rurale ontwikkeling.

De kwaliteit van leven op het platteland is op veel punten dé onderlegger van de ruraal-economische ontwikkeling

Werken op het platteland

Het platteland is gelukkig meer dan wonen alleen en biedt ruimte voor een veelvoud aan bedrijvigheid. De agrarische sector is qua omvang van de werkgelegenheid onderhand een kleine sector, maar vindt een belangrijke rol in de inrichting en het beheer van een groot deel van het groen. De sector omvat qua landoppervlak zo'n 45% van België en 54% van Nederland (bron: FAOSTAT). Daarnaast is de toegevoegde waarde per medewerker, als gevolg van doorlopende innovatie, juist enorm toegenomen. Voor Nederland schat de VN dat de output in dollars tussen 1960 en 2019 ruim

is verdubbeld (voor België zijn deze data niet beschikbaar). Naast deze schaalvergroting, zijn er in Nederland en België ook bedrijven die zoeken naar een vernieuwde rol voor de landbouw in een verstedelijkt landschap met consumenten die nieuwe eisen stellen zoals een lage ecologische druk van voedselproductie, korte-keten landbouw, en landbouw gecombineerd met nevenactiviteiten.

Het platteland biedt in toenemende mate ook ruimte voor economische functies naast de landbouw. 'Lifestyle-ondernemers' nemen expliciet de interactie tussen hun woonomgeving en woonkwaliteit mee in het ontwerp van de onderneming. Zorgboerderijen en plekken voor dagbesteding van gehandicapten, bijvoorbeeld, nemen bestaande infrastructuur en gebouwen en zetten deze in voor een nieuw doel. Andere ondernemers richten zich juist op de veranderende afzetmarkten als gevolg van krimp en vergrijzing. Zij beginnen ambachtelijke functies, zoals bakkerijen, kledingzaken, ateliers, of *bed and breakfasts* die daarnaast een lokale ontmoetingsplaats vormen. Ook de toeristische infrastructuur voor nabijheidstoerisme (tripjes in de eigen regio), fiets- en wandelvakanties is een belangrijke sector waarin lifestyle ondernemers kunnen groeien. Tenslotte omvat het label lifestyle-ondernemer ook de groep mensen die een conventionele onderneming hebben, maar deze vanwege hun woonvoorkeuren op een onconventionele plek hebben gevestigd: accountants, marketeers, consultants, interieurontwerpers en architecten vinden op het platteland de ruimte zowel fysiek als qua zelfstandigheid die ze in een stedelijke context zouden missen.

Dit nummer

Het voorgaande gaf een korte blik op het veelvoud aan ontwikkelingen en trends die spelen op het platteland. In dit nummer treden we in een 7-tal artikelen meer in de diepte wat betreft deze ontwikkelingen en blikken we vooruit op de toekomst. Allereerst is er aandacht voor de mensen die ervoor kiezen om op het platteland te blijven wonen. Eerst lichten Hofstede, Haartsen en Tiemersma een tipje van de sluier op van wie er nou blijven wonen in Oost-Groningen, en vervolgens nemen van der Star en Hochstenbach de rurale blijvers in Noorwegen onder de loep. Hierna richten we ons op een tweetal voorwaarden voor kwalitatief goed wonen. Suzan Christiaanse bekijkt de rol die voorzieningen op het platteland spelen in de kwaliteit van leven. Daarna belicht Roos Timmers in haar stuk de rol die nieuwe woonvormen, in dit geval tiny houses, kunnen spelen binnen plattellandsontwikkeling en als oplossing voor de huidige woningnood. Op het gebied van werken kunnen ontwikkelingen in de landbouwsector niet ontbreken in dit nummer. Lene Cillen, Isabeau Coopmans, Lies Messely, Erwin Wauters en Elke Rogge van het ILVO onderzochten de positie van landbouwers gedurende de coronacrisis en in een interview met Guido van Huylenbroek wordt het Europese landbouwbeleid besproken. Tot slot blikt emeritus hoogleraar plattellandsontwikkeling Dirk Strijker vooruit op het platteland van de toekomst.

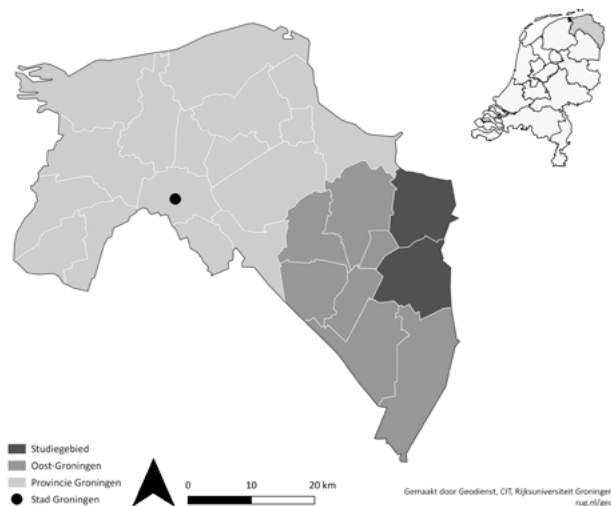
Literatuurselectie

- Bontje, M. en S. Musterd (2021) Understanding Shrinkage in European Regions. *Built Environment* 23, nr. 2, pp. 153-161.
- Fielding, A. J. (1992) Migration and social mobility: South East England as an escalator region. *Regional studies* 26, nr. 1, pp. 1-15.
- Gielsing, J., L. Vermeij, en T. Haartsen (2017) Beyond the local-newcomer divide: Village attachment in the era of mobilities. *Journal of Rural Studies* 55, pp. 237-247.

Simon Lox (simon.lox@outlook.com) is promovendus bij het ILVO, **Richard Rijns** (r.h.rijns@rug.nl) is assistent professor bij Rijksuniversiteit Groningen, **Marieke van der Star** (m.e.vanderstar@uva.nl) is junior onderzoeker aan de Universiteit van Amsterdam, en **Roos Timmers** (roostimmers@live.nl) is masterstudent Sociale Geografie aan Lund University. Allen zijn redacteur bij AGORA.

DE DIVERSITEIT VAN BLIJVERS IN OOST-GRONINGEN

De bevolkingsgeografie doet meer onderzoek naar migratie en heeft minder aandacht voor de keuze om te blijven. Dit houdt het beeld in stand van passieve blijvers op het platteland versus ambitieuze vertrekkers richting de stad. In dit artikel staan we juist stil bij de diversiteit van blijvers op het platteland.

Figuur 1: De ligging van Oost-Groningen en het studiegebied

Recent wordt er meer onderzoek gedaan waarbij de diversiteit van 'blijvers' centraal staat. In het STAYin(g)Rural Project doen onderzoekers van de Rijksuniversiteit Groningen, Queen's University in Belfast (Noord-Ierland) en het Von Thünen Instituut in Braunschweig (Duitsland) onderzoek naar blijvers op het platteland. Inwoners uit drie verschillende perifere krimpregio's nemen deel aan het onderzoek: Oost-Groningen (Nederland), Clogher Valley (Noord-Ierland) en Süd Harz (Duitsland). Het label van krimpregio's zorgt veelal voor een beeld van een regio van vertrekkers, hetgeen meer aandacht voor blijvers in deze regio's erg relevant maakt.

STAYin(g)Rural definieert blijvers niet heel rigide als mensen die hun hele leven al op één plaats hebben gewoond en zoekt daarom naar diverse soorten van (im)mobiliteit. De diversiteit van blijvers wordt onderzocht op verschillende geografische schaalniveaus, om bijvoorbeeld ook blijvers in de regio te kunnen onderscheiden. Om geografische blijvers te onderscheiden wordt gebruik gemaakt van de gehele woongeschiedenis van bewoners. In dit artikel zullen we bewoners verder bestuderen door te kijken naar de toekomstige verwachting om te blijven, het woonkeuzeproces en de rol in de lokale gemeenschap. Dit artikel gaat specifiek in op de diversiteit

van Oost-Groningse blijvers op het platteland. Het doel is vooral om een divers beeld te schetsen van waar inwoners vandaan komen en wat de kenmerken zijn van de verschillende typen blijvers.

Oost-Groningen

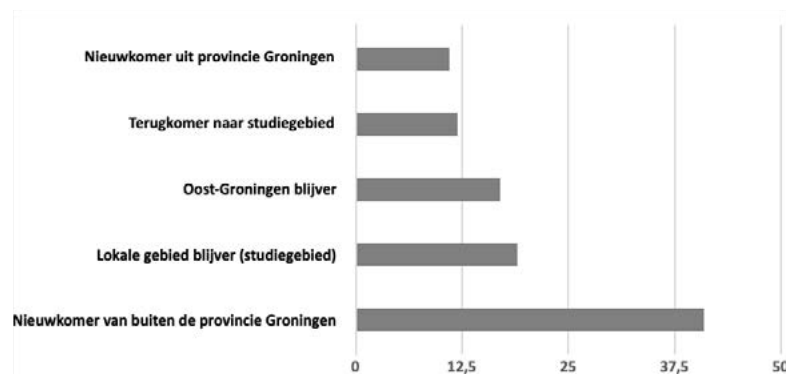
Oost-Groningen wordt gekenmerkt door een open zeeleilandschap in het noorden en een minder open landschap in het zuiden. Oost-Groningen (figuur 1) is binnen het Nederlandse beleid aangewezen als krimpregio en het is hierdoor een illustratieve case voor het krimpdebat in Nederland. Voor het onderzoek hebben we binnen Oost-Groningen ingezoomd op de voormalige gemeenten Reiderland en Bellingwedde (15.000 inwoners, 78 inw/km²) als studiegebied. Dit gebied vormt een aaneengesloten, sterk ruraal gebied binnen de Nederlandse context. Het studiegebied bestaat uit een aantal kleine dorpen van 500 inwoners en grotere dorpen, veelal lintdorpen, van ongeveer 2000 inwoners. In het najaar van 2019 is een intensieve huis aan huis enquête gehouden onder 2500 bewoners. Dit leverde 897 bruikbare enquêtes op.

Geografische typen blijvers

Door te kijken naar verschillende geografische schaalniveaus binnen de woongeschiedenis van onze respondenten kunnen we vijf typen blijvers onderscheiden: 1) Lokale blijvers, die het studiegebied nooit hebben verlaten, 2) Oost-Groningen blijvers, die altijd woonachtig zijn geweest binnen de regio Oost-Groningen, 3) Terugkomers, die van origine uit het studiegebied komen, weg zijn gegaan en weer terug zijn gekeerd, 4) Nieuwkomers uit de provincie Groningen en 5) Nieuwkomers uit overig Nederland of in een enkel geval buitenland. Uit figuur 2 blijkt dat een vijfde van de bewoners lokaal is blijven wonen. Als we nog verder in zouden zoomen dan blijkt dat 8% in het eigen dorp is blijven wonen.

Als we verder uitzoomen, blijkt dat ongeveer ruim een derde van de respondenten altijd is blijven wonen binnen Oost-Groningen en dat 12% is teruggekeerd naar het studiegebied. Dit betekent dat ongeveer de helft van alle respondenten woonachtig in het studiegebied, geboren is in Oost-Groningen. Dit is echter weinig in vergelijking met de Noord-Ierse en Duitse plattelandsregio's in ons project. Een relatief groot aandeel heeft dus een achtergrond elders. Wat hierbij opvalt is dat nieuwkomers van buiten de provincie Groningen vooral bestaan uit 65-plussers. Uit de open antwoorden in de enquête blijkt dat mensen die uit andere delen van Nederland komen, op zoek zijn naar rust en ruimte en naar een betaalbare grotere woning.

Als we kijken naar het aandeel waarin inwoners in een dorp of

Figuur 2: Aandeel geografische typen blijvers (%)

op het platteland hebben gewoond gedurende hun leven, blijkt dat de meeste regionale blijvers ook altijd ruraal hebben gewoond. Nieuwkomers uit de rest van Nederland hebben gemiddeld maar de helft van hun leven, inclusief hun periode in het rurale studiegebied, ruraal gewoond. Het vermoeden dat Oost-Groningen voor nieuwkomers uit de stad een mogelijkheid vormt om in een latere levensfase rust en ruimte te vinden, lijkt hiermee samen te hangen.

Verwachting om te blijven

Onderzoek heeft aangetoond dat de verwachting om te blijven vaker uitkomt dan verwachtingen om te vertrekken. Dit betekent dat de verwachtingen om te blijven een onderschatting vormen. Het blijkt dat driekwart van de respondenten de rest van hun leven wil blijven wonen in het studiegebied. Ook onder de groep jongvolwassenen is bijna de helft van de jongvolwassenen nu al van plan binnen het studiegebied te blijven. Sterker nog, als we jongvolwassenen vragen naar de wens om te blijven, blijkt dat een nog hoger percentage eigenlijk wel in het gebied zou willen blijven.

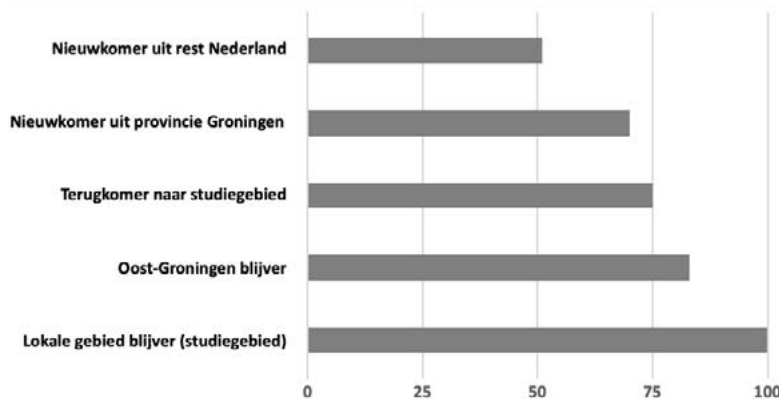
Keuzeproces

Daarnaast blijken blijvers een bewuste keuze te maken om in de regio te blijven. In tegenspraak met het idee dat blijvers op het platteland een simpele restcategorie vormen, laten onze cijfers zien dat de meeste blijvers zeggenschap ervaren over hun beslissing om te blijven (tabel 1). Bovendien zou de grote meerderheid ook in het gebied wonen als ze een vrije keuze hadden gehad waar te gaan wonen.

Tabel 1 : Keuzeproces en rol in gemeenschap onder type blijvers (%)

	Lokale gebied blijver (studiegebied)	Oost-Groningen blijver	Terugkomer naar studiegebied	Nieuwkomer uit provincie Groningen	Nieuwkomer uit rest Nederland	Alle respondenten
Beslissing om in studiegebied te wonen*						
Eigen beslissing	18	12	17	17	14	17
Samen of door ander	61	76	78	70	79	71
Het is gewoon zo gelopen	21	12	5	13	7	12
In studiegebied gewoond indien vrije keuze?	88	85	84	78	74	81
Betrokkenheid in lokale gemeenschap	59	62	67	59	52	56

* Exclusief jongvolwassenen woonachtig bij ouders

Figuur 3: Aandeel jaren in dorp of platteland in verhouding met leeftijd (%)

Deze vraag moet natuurlijk wel bekeken worden met de kanttekening dat mensen een neiging kunnen hebben om woonkeuzes achteraf te zien als rationale en vrije keuzes. Het bleek bijvoorbeeld dat relatief veel lokale blijvers de keuze als passief ervaren. Dit wil zeggen dat iemand anders voor hen gekozen heeft of dat zij niet goed kunnen duiden hoe de beslissing is genomen. In gesprekken met bewoners komt ook naar voren dat zij eigenlijk gewoon nooit echt bewust hebben nagedacht over hun reden om te blijven.

Verder is het opvallend dat nieuwkomers het wonen in het gebied in iets mindere mate als een bewuste vrije keuze ervaren. Dit zou verklaard kunnen worden doordat ze zich gedwongen voelen om in Oost-Groningen te gaan wonen voor bijvoorbeeld een betaalbare woning, in vergelijking met andere delen in Nederland.

Oost-Groningers kunnen worden aangemerkt als regionaal mobiele blijvers in vergelijking met de andere regio's in ons project

Lokale betrokkenheid

Ten slotte is er in de literatuur aandacht voor de rol in de lokale gemeenschap, zoals vrijwilligerswerk, en hoe dit verschilt onder bewoners met een verschillende woongeschiedenis. In gesprekken met bewoners merken we dat sommige regionale blijvers ontevreden zijn over de beperkte bijdrage van nieuwkomers. Hiertegenover staan onderzoeken die laten zien dat nieuwkomers bewust, dan wel selectief, actief worden in het dorp om te wortelen in de nieuwe omgeving. Uit onze cijfers blijkt dat nieuwkomers inderdaad het minst betrokken zijn, maar ook niet echt veel onderdoen voor de regionale blijvers (tabel 1). Dit wordt waarschijnlijk gedrukt door nieuwkomers die vooral komen wonen in Oost-Groningen voor de rust en ruimte. Ten slotte valt op dat terugkomers, nog meer dan lokale blijvers, het meest actief zijn.

Conclusie

Met dit artikel hebben we laten zien dat er op verschillende manieren naar blijvers gekeken kan worden. Een belangrijke manier om dit te doen, is om vanuit meerdere geografische schaalniveaus te kijken naar de woongeschiedenis. Binnen het STAYin(g) Rural

Project valt Oost-Groningen op door de regionale mobiliteit en een groot aandeel nieuwkomers uit de rest van het land die veelal 65-plus zijn, en relatief minder ruraal hebben gewoon in het verleden. Desondanks hebben de bewoners hoge intenties om lokaal te blijven wonen, ook op jonge leeftijd.

Daarnaast hebben we de diversiteit van blijvers verder benadrukt door de type blijvers in Oost-Groningen verder te bestuderen aan de hand van specifieke kenmerken. We hebben laten zien dat het wonen in Oost-Groningen in grote mate gezien kan worden als een bewuste keuze. Toch is er een noemenswaardig aandeel van de lokale blijvers die het blijven ervaart als iets dat gewoon zo is gelopen. Dit brengt de vraag naar voren of de migratiegeschiedenis volstaat om te bepalen of iemand een blijver is of dat een bewust keuzeprocess een voorwaarde is om iemand een blijver te kunnen noemen.

Ten slotte blijkt dat nieuwkomers slechts in beperkte mate minder betrokken zijn dan lokale en regionale blijvers. Een pure geografische bepaling van blijvers zou dus voorbij gaan aan nieuwkomers die met een grote betrokkenheid mogelijk ook gezien kunnen worden als blijvers. In het bijzonder was het opvallend dat terugkomers een grote betrokkenheid hebben. Dit roept de vraag op in hoeverre terugkomers, ondanks hun geografische afwezigheid, toch als blijvers gezien kunnen worden. Hun grote betrokkenheid kan duiden op een gevoel dat ze hun thuisregio nooit echt hebben verlaten door mentaal verbonden te blijven gedurende hun periode elders.

De auteurs willen graag de studenten bedanken die hebben geholpen bij het verzamelen van de data: Stijn te Wierik, Nick Moerman, Tineke Reitsma, Lotte Drost, Stefano Blezer, Thorben Hulsmann.

Literatuurselectie

Morse, C.E. and J. Mudgett. (2018) Happy to Be Home: Place-Based Attachment, Family Ties, and Mobility among Rural Stayers. *The Professional Geographer* 70, nr. 2, pp. 261-269. <https://doi.org/10.1080/00330124.2017.1365309>.

Stockdale, A. and T. Haartsen. (2018) Editorial introduction: Putting rural stayers in the spotlight. *Population, Space and Place* 24(4): e2124. <https://doi.org/10.1002/psp.2124>.

Henk Hofstede (h.hofstede@rug.nl) is PhD-onderzoeker binnen het project en richt zich op jongvolwassenen in de drie gebieden, **Tialda Haartsen** is hoofdonderzoeker binnen het project en **Jasmijn Tiemersma** is student-assistent binnen het project.

AGORA

Doe mee!

AGORA is altijd op zoek naar nieuwe redacteuren en staat open voor ingezonden artikelen.

Heb je een vlotte pen of een geniaal idee voor een artikel? Of wil je naast je werk, studie of promotie interessant redactiewerk doen? Laat het ons weten door een mail te sturen naar onderstaand adres, dan nemen we contact met je op.

Mail naar: agora.secretaris@gmail.com

MAGAZINE VOOR SOCIAALRUIMTELIJKE VRAAGSTUKKEN

OP JE PLEK IN EEN KRIMPGEBIED

Landelijke krimpgebieden staan voor de uitdaging om aantrekkelijke woonplekken te blijven. Wat zorgt ervoor dat inwoners in deze gebieden blijven en juist niet vertrekken? En op welke manier voelen zij zich verbonden met hun woonomgeving?

Steeds meer mensen kiezen ervoor zich te vestigen in een grotere stad of haar directe ommeland. De stad functioneert als magneet en trekt vooral jonge mensen uit alle windstreken aan. Waar de stad enerzijds aantrekt zijn er anderzijds ook plekken die niet in het teken staan van bevolkingsgroei; daarvan is sprake in zogenaamde krimpgebieden. Het wegtrekken van inwoners uit krimpgebieden heeft gevolgen voor de kwaliteit van de woonomgeving. Ze kampen bijvoorbeeld met een verschraling van voorzieningen, verminderde mobiliteit door het wegvallen van openbaar vervoer, en het verdwijnen van bedrijvigheid en werkgelegenheid. Daarnaast kan het wegtrekken van bewoners ook een negatieve invloed hebben op de leefbaarheid van een gebied.

Verbondenheid in een krimpgebied

Een belangrijke vraag die veel onderzoekers heeft beziggehouden is wat zogenaamde 'vertrekkers' kenmerkt. Het zijn veelal hoogopgeleide jongvolwassenen die hun woonplek op het platteland inruilen voor een meer stedelijke woonlocatie. Hierdoor dragen ze bij aan een regionale *braindrain*. Even belangrijk is de vraag waarom 'blijvers' juist blijven en niet vertrekken. Wat bindt hen met hun woonomgeving? 'Plaatsgebondenheid' (*place attachment*), oftewel verbondenheid met de woonplek, richt zich op de (positieve) relatie die ontstaat tussen een individu of groep en de fysieke omgeving. Plaatsgebondenheid hangt niet alleen samen met een verminderde neiging tot verhuizen, maar is ook een positieve voorspeller van iemands welzijn.

Wij hebben in onze studie daarom onderzocht welke factoren ervoor zorgen dat inwoners van krimpgebieden zich verbonden voelen. Dit onderzoek is gebaseerd op 955 volledig ingevulde enquêtes en 18 diepte-interviews die zijn afgenomen tussen november 2019 en mei 2020. De focus van het onderzoek ligt op de voorspellers, niveaus en betekenis van plaatsgebondenheid voor inwoners in twee krimpregio's: *Sogn og Fjordane* in Noorwegen en Noord-Friesland in Nederland. In dit artikel richten wij ons in het bijzonder op de Noorse casus en de kwalitatieve uitkomsten.

Casus: Sogn og Fjordane in Noorwegen

Sogn og Fjordane was tot de provinciale herindeling in 2020 een provincie aan de Noorse westkust (zie figuur 1), met ruim 100.000 inwoners. Het gebied ligt ten noorden van Bergen, de tweede grootste stad van Noorwegen, en is gelegen op een rijafstand van vier tot acht uur tot de hoofdstad Oslo. De omgeving kenmerkt zich door haar diepe fjorden en hoge bergen. In de winter zijn inwoners soms genooddaakt uren om te rijden vanwege gesloten bergovergangen, nog los gezien van de veerboten en vele tunnels die niet meer weg te denken zijn uit het dagelijks leven. Het Noorse statistiekbureau SSB verwacht tegen 2040 een krimp van 2% in *Sogn og Fjordane*, wat erg laag is in vergelijking met andere provincies die gemiddeld een grote groei kennen.

De inwoners in *Sogn og Fjordane* voelen zich in grote mate verbonden met de regio. Gemiddeld scoren ze 4.3, op een schaal van 1 (niet verbonden) tot 5 (in hoge mate verbonden). Uit de

enquêtes blijkt vooral dat inwoners veel waarde hechten aan de natuur en het spreken van het lokale dialect. Bovendien tonen ze dat de unieke sociale kenmerken van het gebied bijdragen aan de verbondenheid met de regio.

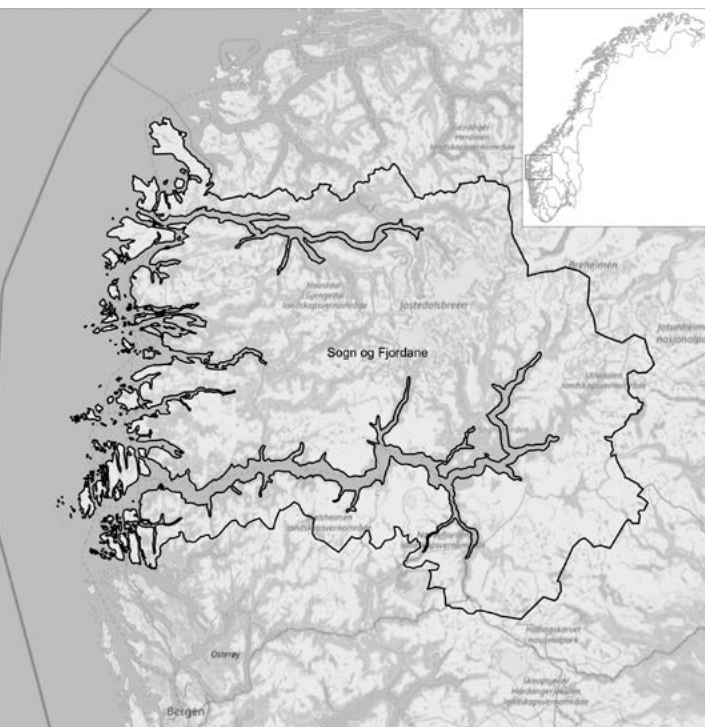
Ingesloten tussen de fjorden

Voor de natuur is belangrijk voor de plaatsgebondenheid. Dit is niet verwonderlijk als je de Noorse natuur ziet met uitgesneden diepe dalen en spitsachtige bergen. De natuur is niet alleen onderdeel van de identiteit van inwoners, maar vormt deze ook. Vaak brengt dit hen terug naar herinneringen van vroeger. Inwoners zijn zowel functioneel als emotioneel verbonden aan hun lokale natuur. Functioneel omdat inwoners bekend zijn met het landschap, ze de bergpaadjes uit hun hoofd kennen en ook spreken van 'mijn natuur' en 'mijn bergen'. Emotioneel, omdat de natuur hen een gevoel van veiligheid geeft. Waar de ene bewoner aangaf zich veilig te voelen omgeven door steile bergen, voelen bewoners woonachtig aan de kust zich juist ingesloten tussen deze majestueuze bergwanden. Zij voelen zich juist thuis in het 'open' kustlandschap. Zo hechten inwoners niet alleen veel waarde aan het landschap, het maakt ook wie ze zijn. De natuur helpt bewoners zich thuis te voelen in het gebied.

"Samen staan we sterk"

De sociale contacten met andere dorpsbewoners worden erg op prijs gesteld en bewoners benadrukken de saamhorigheid en sociale cohesie van het dorpsleven. Een gevoel van 'ons kent ons', zoals een respondent aangaf: "Je kent de supermarktedewerkers gewoon, en anders ken je de familie van hem of haar wel." Dit draagt bij aan een algeheel gevoel van vertrouwdheid met het dorp. De geografie van de provincie lijkt ook van belang voor de saamhorigheid onder bewoners. Omdat er in het hele gebied relatief weinig mensen wonen, het gebied vrij geïsoleerd is, dorpen klein zijn, en mensen verre afstanden moeten overbruggen verbindt dit ze ook op een bepaalde manier. "Je verhoudt je hier heel anders tot tijd en afstand dan wanneer je in de stad zou wonen, en dat maakt het uniek", vertelde een respondent. "We redden ons wel, als we de handen maar ineen slaan". Zo stond het hele dorp klaar, toen de man van één van de respondenten een hartstilstand kreeg. Omdat het dichtstbijzijnde ziekenhuis niet bepaald dichtbij is –

Figuur 1. Kaart van Sogn og Fjordane. Bron: Eurostat en Open Street Map, 2021.

zeker niet via de kronkelige bergweggetjes – hadden de jongeren van het dorp al snel bedacht om haar man te helpen door hem over te brengen naar een plek waar de helikopter kon landen.

Dialect als identiteitsmarker

In Noorwegen is het belang van dialect opmerkelijk. Zo bestaan er enkele honderden dialecten in het land en verschillen deze van dorp tot dorp. Noren hechten over het algemeen veel waarde aan hun dialect, en het behoud ervan. Het is gebruikelijk om als Noor je hele leven het dialect te spreken waarmee je bent opgegroeid, ook al loopt de uitspraak en schrijfwijze sterk uiteen van het dialect op je huidige woonplek. Dialect is niet alleen een leuke gespreksopener, maar ook een identiteitsmarker. Meer dan in Nederland is het gebruikelijk in gesprek met anderen een gokje te wagen waar iemand vandaan komt – middels het raden van iemands dialect. Het blijven spreken van een dialect is een manier om expliciet te maken waar ze vandaan komen – en daarmee hun bijdrage te leveren aan het voortbestaan van het dialect. Bovendien lieten de respondenten duidelijk merken erg trots te zijn op hun dialect en het daarom zo veel mogelijk te spreken. Exemplarisch hiervoor is één van de respondenten die vertelde alleen haar lokale dialect te spreken en ook niet – indien Noren aangeven haar niet te verstaan – over te gaan naar het 'standaard (oost-)Noors', maar liever nog uit principe over te gaan naar het Engels.

Afzetten tegen de normcultuur

Enkele bewoners lijken zich ook af te zetten tegen de 'normcultuur' van de hoofdstadregio, om de eigen cultuur te beschermen. Dit is wellicht des te belangrijker in een regio waarin je woonplaats – en daarmee de regionale identiteit – onderhevig is aan bevolkingsdaling. Enkele bewoners geven aan dat ze veel mensen uit hun dorp hebben zien vertrekken en hopen dat volgende generaties er nog kunnen wonen omdat het zulke fijne woonplekken zijn. Zoals ze het zelf omschrijven: plekken die (nog) worden gekenmerkt door rust, ruimte en saamhorigheid, in tegenstelling tot het stedelijk landschap waar dit meer en meer naar de achtergrond lijkt te verdwijnen.

In gebieden onderhevig aan bevolkingsdaling is het belangrijk om inzicht te hebben in de mechanismen die van invloed zijn op de inwoners die juist niet vertrekken, maar blijven. Terugkomend op de metafoer van de magneet, zorgen de typisch rurale kenmerken zoals de vergezichten, sociale contacten met dorpsbewoners, de lokale taal, rust en niet te vergeten de natuur ervoor dat bewoners uit krimpggebieden blijven waar ze wonen. Deze rurale eigenschappen hebben een 'magnetische' werking, en dragen – ondanks demografische en economische achteruitgang van de regio – bij aan het welzijn van de inwoners. Ten slotte is plaatsgebondenheid van cruciaal belang voor het voortbestaan van krimpggebieden, en daarmee ook één van de sleutels tot het succes van de regio, want zoals de inwoners het zelf beamen "samen staan we sterk".

Literatuurselectie

- Raymond, C.M., Brown, G. & Weber, D. (2010) The measurement of place attachment: Personal, community, and environmental connections. *Journal of environmental psychology* 30, nr. 4, pp. 422-434.
- Van der Star, M. & Hochstenbach, C. (2021) Levels, predictors and meanings of place attachment among Norwegian and Dutch stayers in rural shrinking regions. Centre for Urban Studies, Amsterdam Working Paper Series 51.

Marieke van der Star (m.e.vanderstar@uva.nl) en **Cody Hochstenbach** (c.hochstenbach@uva.nl) zijn respectievelijk als junior onderzoeker en postdoctoraal onderzoeker verbonden aan de Afdeling Geografie, Planologie en Internationale Ontwikkelingsstudies van de Universiteit van Amsterdam.

HET VERLIES VAN VOORZIENINGEN

Wim Sonneveld zong in de jaren '50 over 'ons dorp', met de bakker en de slager en alles wat verandert. Nu sluiten de basisschool, sportclub of supermarkt, en als ik de krantenkoppen mag geloven doet de sluiting van voorzieningen nog steeds pijn. Maar waarom eigenlijk?

Er bestaan een aantal misverstanden over de sluiting van dorpsvoorzieningen. Dit komt deels doordat de afname van voorzieningen meestal wordt besproken binnen de context van bevolkingskrimp. Sinds 2009 hebben we in Nederland 'krimpregio's' met bevolkingsafname, en 'anticipeer-regio's' waar we verwachten dat de bevolking zal gaan afnemen. Het Nederlandse platteland kent echter niet dezelfde mate van bevolkingskrimp of voorzieningenkrimp als rurale gebieden in bijvoorbeeld Frankrijk, Portugal, Duitsland of Oost-Europa. Je ziet hier geen krom bejaard vrouwtje lopen naar de bakker drie dorpen verderop. Onze kinderen zitten niet anderhalf uur in een schoolbus naar de dichtstbijzijnde basisschool, en we hebben geen 'food deserts' waarbij in bepaalde wijken geen vers voedsel te koop is. Desalniettemin leidt de sluiting van dorpsvoorzieningen vaak tot protesten en burgeracties. Er wordt vaak gesproken over een 'negatieve spiraal' waarbij de aanname is dat bevolkingskrimp leidt tot de afname van voorzieningen, wat vervolgens een negatief effect heeft op de leefbaarheid, waardoor meer mensen het platteland verlaten. Onderzoek naar deze relaties geeft echter een genuanceerder beeld. Door ons af te vragen waarom mensen de sluiting van voorzieningen ervaren als een verlies, bieden we nieuwe perspectieven voor het ruimtelijk beleid in de krimpregio's.

De bereikbaarheid van voorzieningen

Allereerst wordt vaak verondersteld dat de sluiting van voorzieningen voornamelijk wordt veroorzaakt door bevolkingskrimp. Onderzoek laat echter zien dat deze link helemaal niet zo duidelijk aanwezig is. Schaalvergroting en toegenomen mobiliteit hebben een veel grotere impact gehad op het verdwijnen van lokale voorzieningen. De kleine supermarkt moet het bijvoorbeeld afleggen tegen de grote prijsvechter in een naburig dorp en ook huisartsen werken vaker samen in grotere praktijken. Schaalvergroting vindt plaats in zowel stedelijke als rurale gebieden, maar vooral de kleine en middelgrote dorpen voelen het effect. Door het hoge autobezit hebben de meeste mensen weliswaar geen problemen met de bereikbaarheid van voorzieningen, hoewel er in sommige kleine dorpen (bijna) geen dorpsvoorzieningen meer overblijven. Een longitudinale studie naar de bereikbaarheid van voorzieningen in Friesland tussen 2000 en 2012 laat zien dat deze niet is verslechterd in de krimp- of anticipeerregio's aan de noordkust, maar juist in Zuid-Friesland. Het krimpbeleid gaat ervan uit dat vooral in krimpregio's geïnvesteerd moet worden in het behoud van lokale voorzieningen, maar de afname van voorzieningen is niet alleen merkbaar in krimpregio's. Het zijn vooral de niet-mobiele mensen in kleine dorpen die kwetsbaar zijn voor het

verdwijnen van basisvoorzieningen zoals dokters, supermarkten en apotheken. Deze bevindingen doen vermoeden dat er bij een grote groep mensen een andere reden is voor het ongenoegen over de sluiting van dorpsvoorzieningen.

Emotionele en symbolische waarde van voorzieningen

Een tweede aanname is dat de sluiting van voorzieningen een afname van de leefbaarheid tot gevolg heeft. In Nederland maken we naar hartenlust gebruik van dit begrip, wat neerkomt op de kwaliteit van leven op basis van fysieke en sociale dimensies. Wetenschappelijk onderzoek toont echter aan dat het aanbod aan voorzieningen in een dorp niet toonaangevend is voor een vitaal, sociaal krachtig dorp of een gelukkig leven. Aspecten als veiligheid, kwaliteit van de woning, sociale contacten in de buurt, natuur en werkgelegenheid zijn vaak belangrijker voor de ervaring van leefbaarheid. De pijn zit voor de meeste mensen in het verlies van betekenisvolle plekken, en in het feit dat de wereld om ons heen verandert. Deze veranderingen kan te maken hebben met de symbolische waarde die voorzieningen hebben voor een dorpsgemeenschap, maar ook met een persoonlijke emotionele band met een voorziening op basis van positieve associaties. De emotionele band tussen mensen en plekken wordt ook wel 'place attachment' genoemd. Deze verbondenheid kan bijvoorbeeld betrekking hebben op de basisschool waar je op school hebt gezeten, de dorpswinkel waar je altijd een praatje maakte met de burens of de prachtige kerk die nu leeg staat. Ook 'place identity' speelt een rol omdat persoonlijke identiteit afhankelijk kan zijn van woonomgeving. Je 'bent' bijvoorbeeld een Amsterdamer in hart en nieren. Als betekenisvolle plekken verdwijnen vertonen mensen coping gedrag dat varieert van acceptatie tot verzet of juist gelatenheid.

'Omgaan met verandering' is de werkelijke uitdaging voor krimpregio's

Een gedeeld gevoel van verlies in de dorpsgemeenschap

Onderzoek naar het sociaalpsychologische proces van verlies van lokale voorzieningen, toont aan dat de coping-reacties afhangen van de sociale en symbolische betekenis van een voorziening. Het lokale café, de sportkantine, het dorps huis maar ook de supermarkt hebben een functie als ontmoetingsplek, en sluiting kan resulteren in een gevoel van verlies voor de (dorps) gemeenschap. Bovendien zijn voorzieningen belangrijk voor de dorpsidentiteit. Men vraagt zich hardop af: "Wat is een dorp nog zonder ...?" Er zijn ook persoonlijke emotionele banden met plekken, op basis van herinneringen en normen en waarden. Zo kunnen mensen de sluiting van hun oude dorps school betreuren, ook al hebben ze zelf geen kinderen meer die er gebruik van maken. En de sluiting van de supermarkt vindt men verschrikkelijk, ook al heeft dit geen direct effect op de leefbaarheid want men deed er zelf geen boodschappen. Deze *individuele* negatieve gevoelens leiden echter niet perse tot een reactie van de *gemeenschap* in de vorm van een protest of burgerinitiatief. Collectieve actie wordt alleen overwogen voor de lokale voorzieningen die (1) een gemeenschapsgevoel bevorderen, op voorwaarde dat er (2) voldoende collectief draagvlak en daadkracht is. Daarbij is een sociaal kapitaal krachtig dorp met gemotiveerde inwoners dus in het voordeel. Dit zou dan ook betekenen dat dorpen met minder sociale cohesie of

zelfverzekerde initiatiefrijke burgers minder goed in staan zijn om actie te ondernemen tegen het verlies van voorzieningen. Tegelijk wordt er in de huidige 'participatiemaatschappij' juist veel initiatief gevraagd van burgers. Wat betekent dit voor het ruimtelijke beleid in plattelandsgebieden?

Omgaan met verlies in ruimtelijk beleid

Misverstanden kunnen hardnekkig zijn. Als je maar vaak genoeg herhaalt dat het verdwijnen van voorzieningen komt door bevolkingskrimp en dat het de leefbaarheid beïnvloed, dan gaan mensen dat geloven. Misschien is het tijd om eens echt te gaan luisteren naar de verhalen achter het verlies. De oplossing zit namelijk niet altijd in behoud, maar in het samen nadenken over oplossingen en 'een plek geven' aan verlies. Co-creatie en participatie in ruimtelijk beleid kunnen worden ingezet om mensen een gevoel van controle te geven over veranderprocessen, zoals bij de fusie van sportclubs of de invulling van een gezamenlijke ontmoetingsplek als alternatief voor een sluitende voorziening. Daarbij is het belangrijk om niet te wachten op burgerinitiatieven, maar om ook juist gemeenschappen met minder sociaal kapitaal te ondersteunen. Dit biedt perspectief voor de krimpregio's, waar veel mensen met plezier wonen. Daarnaast kunnen de methoden voor onderzoek van het sociaalpsychologische proces van plaatsverlies ook worden ingezet voor andere ruimtelijke vraagstukken. Bijvoorbeeld bij protesten tegen windmolenparken, of grote bouwprojecten. In veel gevallen zal de pijn meer zitten in een gevoel van verlies van het bekende, en een verlies van controle over onze leefomgeving. Als beleidsmakers zich daar bewust van zijn, kunnen ze misschien ook de huidige rationele focus iets verleggen naar het ondersteunen van het proces van verlies. Menselijke gedrag is immers niet rationeel. Het is belangrijk om de emoties van bewoners te valideren en ze op een co-creatieve manier te betrekken bij het proces van ruimtelijke ordening. Uiteindelijk zal het verdwijnen van bepaalde voorzieningen voor iedereen anders aanvoelen, en is omgaan met verandering zowel voor inwoners, beleidsmakers én onderzoekers een uitdaging waar we samen uit moeten komen.

Literatuurselectie

- Christiaanse, S. (2020) Rural facility decline: A longitudinal accessibility analysis questioning the focus of Dutch depopulation-policy. *Applied Geography* 121, pp. 102251 (online).
- Christiaanse, S., en Haartsen, T. (2017) The influence of symbolic and emotional meanings of rural facilities on reactions to closure: The case of the village supermarket. *Journal of Rural Studies* 54, pp. 326-336.
- Hospers, G.J., Kruidhof, W. en van Lochem, M. (2013) Dorpen, Voorzieningen en ondernemerschap. In: *Openbaar bestuur – tijdschrift voor beleid organisatie & Politiek* 23, nr. 3, pp. 12-15.
- Steenbekkers, A., Vermeij, L. (2013) De Dorpenmonitor - Ontwikkelingen in de Leefsituatie. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Thissen, F. en Loopmans, M. (2013) Dorpen in verandering - het perspectief van het woondorp is realistischer en biedt een beter perspectief voor dorpsbewoners', *Rooilijn* 46, nr. 2, pp. 81-89.

Suzan Christiaanse (christiaanse@essb.eur.nl) is de oprichter van Placelift (placelift.nl) en werkt als onderzoeker bij de Erasmus Universiteit Rotterdam, bij de School of Social and Behavioural Sciences. Ze rondt momenteel haar PhD-onderzoek 'Het Verlies van Voorzieningen' af aan de Rijksuniversiteit Groningen.

KLEIN WONEN IN RUIMTELIJKE GEBIEDEN

De afgelopen vijf jaar zijn tiny houses sterk gestegen in populariteit, maar vanwege schaarse ruimte is in de stad weinig plek voor deze woonvorm. Biedt het platteland meer kansen voor woonpioniers?

Tiny houses zijn compacte en doorgaans verplaatsbare en zelfvoorzienende woningen. Het minimalistische en functionele design onderscheidt de woningen van andere kleine woonvormen zoals woonwagens of recreatiewoningen. De populariteit omtrent tiny houses is pas recentelijk overgewaaid vanuit de Verenigde Staten en Australië waar ze al langer een fenomeen zijn. Via sociale media kanalen worden verhalen van eigenzinnige personen en de unieke designs van zelfgebouwde woning veel gedeeld. Nu de populariteit ook in Europa is toegenomen ontvangen Nederlandse gemeentes geregeld aanvragen van geïnspireerde burgers. Zij zien tiny houses als dé oplossing voor het huidige woningtekort in Nederland en de transitie naar duurzame woningbouw. Maar ondanks het kleine formaat van deze woningen nemen de tiny houses relatief veel ruimte in beslag. Gemeenten kunnen dan ook meestal geen gehoor geven aan de grote vraag. Gaat het hier slechts om een tijdelijke hype of biedt deze woonvorm ook nieuwe kansen? En welke rol kan het ruime platteland spelen om aan deze woonwens te voldoen?

Kleine ecologische voetafdruk

Tiny houses worden vaak gezien als een duurzame woonvorm. Het kleine oppervlak biedt minder ruimte voor spullen en zorgt voor een

lager energieverbruik. Bovendien zijn tiny houses vaak volledig of gedeeltelijk *off-grid* door zelf regenwater op te vangen, zelf energie op te wekken en composttoiletten te gebruiken. De woningen worden vaak door de bewoners gebouwd of geprefabriceerd, waardoor stikstofuitstoot tevens minimaal is. Opvallend is echter dat tiny houses ondanks hun kleine formaat relatief veel ruimte in beslag nemen. In de gemeente Delft, bijvoorbeeld, stond in eerste plannen dat er plaats vrij zou komen voor veertig tiny houses op een voormalig industrieterrein. Dit moest later worden bijgesteld naar veertien, omdat de woningen vanwege brandveiligheid niet dicht op elkaar mochten staan. Daarnaast gaat wonen in een tiny house vaak gepaard met meer landelijk en natuurlijk leven. Dit past niet binnen duurzaamheidstheorieën over het belang van stedelijke verdichting en de negatieve ecologische effecten van *urban sprawl*.

De negatieve gevolgen van ruimtegebruik dienen echter afgewogen te worden tegen de positieve gevolgen van een bewustere levensstijl van de bewoners. Consumptiegedrag wordt door het klein wonen getemperd en ook investeringen in de buitenomgeving worden gestimuleerd. Doordat veel tiny house-bewoners in kleine gemeenschappen wonen, werken de bewoners veel samen, delen ze onderling spullen en gereedschap en onderhouden ze samen de leefomgeving. Ze hechten niet zozeer

belang aan materialistisch bezit, maar aan waardevolle sociale relaties. Dit romantische beeld van tiny house-gemeenschappen verhuult echter ook de ongemakken die kunnen ontstaan. Men levert vaak een deel privacy in en een minimalistische leefstijl is niet voor iedereen weggelegd. Het zijn met name jonge en hoogopgeleide stellen of alleenstaanden die zich tot deze woonvorm aangetrokken voelen.

Tijdelijke oplossing

In Nederland zijn inmiddels verschillende tiny house-projecten gerealiseerd. Vanwege het verplaatsbare karakter is het echter lastig goede regelgeving op te stellen en wordt vaak gekozen voor tijdelijke vergunningen. De tiny house-gemeenschap in Delft heeft een bruikleenovereenkomst met de gemeente gesloten voor een periode van maximaal 10 jaar. Daarna zal op de grond nieuwbouw gerealiseerd worden. Tijdelijke vergunningen bieden gemeenten de mogelijkheid om te experimenteren met deze vernieuwende woonvorm. Ook kunnen zo in korte tijd woningen gerealiseerd worden op grond die nog wacht op een herbestemming. Dit kan het huidige woningtekort mogelijk tijdelijk verlichten. De tijdelijke vergunningen brengen echter ook onzekerheid met zich mee voor de bewoners, omdat ze na afloop van het contract geen rechten meer hebben en op zoek moeten naar nieuwe staanplaatsen. Toch is voor velen het mobiele karakter van de woningen een bewuste keuze. Het geeft voor hen een gevoel van vrijheid en autonomie. Maar kunnen tiny houses ook structureler in de vraag naar woningen voorzien? Tiny houses spelen in op demografische, economische en culturele ontwikkelingen die zich de afgelopen jaren in Nederland hebben afgespeeld. Allereerst is het woningtekort in Nederland deels toe te schrijven aan een toename in het aantal kleine huishoudens. Ten opzichte van 2012 is het aantal eenpersoonshuishoudens in 2018 toegenomen met 236.000, een stijging van 9%. Hierdoor kampen ook krimpregio's met een tekort aan geschikte woningen. Daarbij speelt dat kleine woningen op het platteland schaars zijn, waardoor mensen die graag klein willen wonen of de prijs van ruime woningen niet kunnen betalen geen passend aanbod kunnen vinden. Tiny house-bewoners geven aan dat het woonoppervlak dat zij hebben voor een klein huishouden voldoende is om prettig te wonen.

Daarnaast is betaalbaarheid van woningen al jaren een probleem. Met kosten tussen de €20.000 en €100.000 zijn tiny houses een relatief betaalbaar alternatief. De lage woonkosten zijn voor veel bewoners een belangrijk motief vanwege het gevoel van financiële zekerheid. Externe financiering is echter moeilijk te verkrijgen. Voor mobiele woningen kan men geen hypotheek krijgen. Bewoners moeten een investering doen met eigen kapitaal of een dure lening aanvragen, wat niet voor iedereen haalbaar is. Het zijn voornamelijk mensen binnen de hogere middenklasse die deze investering wel kunnen maken.

Tiny houses in Alkmaar. Bron: Jari Deelstra

Ruimte biedt mogelijkheden

Het Friese dorp Hardegarijp laat zien dat het ook anders kan. In 2016 koos de gemeente ervoor om tiny houses wel permanent te laten plaatsen. Het verschil met tijdelijke tiny house-projecten zoals in Delft is dat de tiny houses als prefab woningen werden aangeleverd en gemonteerd aan vaste funderingen. Ook werd de grond mee verkocht. Aanstaande bewoners konden zich voor de woningen inschrijven en een hypotheek aanvragen door de vaste fundering. In meer Nederlandse plattelandsgemeenten verschijnen dit soort permanente projecten. In sommige gevallen gaat het om burgerinitiatieven, in andere gevallen zijn er ook woningcorporaties bij betrokken, zoals in de Zeeuwse gemeente Borsele. De woningen worden zo voor een bredere doelgroep toegankelijk.

Ondanks hun kleine formaat nemen tiny houses relatief veel ruimte in beslag

Een langere termijn bestemming is dus mogelijk voor de kleine woningen. In stedelijke gebieden zullen tiny houses door het ruimtebeslag minder geschikt blijven, maar kunnen ze alsnog ingezet worden als tijdelijke noodoplossing. Op het ruimtelijke platteland liggen daarentegen meer kansen. Niet alleen dragen tiny houses bij aan de verduurzaming van de woningvoorraad, maar de woningen kunnen ook bijdragen aan het behoud van jongeren en alleenstaanden in de regio. In absolute aantallen zullen tiny houses geen grote rol spelen in het oplossen van het woningtekort. Het blijft een selecte groep die van deze woningen gebruik kan en wil maken. Tiny houses dragen wel bij aan het doorbreken van traditionele denkpatronen over wonen. Een simpelere manier van leven en wonen is noodzakelijk voor de transitie naar een duurzame samenleving.

Literatuurselectie

- Mangold, S., & Zschau, T. (2019) In Search of the "Good Life": The Appeal of the Tiny House Lifestyle in the USA. *Social Sciences* 8, nr. 1, pp. 1-21.
- Neuman, M. (2005) The Compact City Fallacy. *Journal of Planning Education and Research* 25, nr. 1, pp. 11-26.
- Shearer, H., & Burton, P. (2018) Housing, Theory and Society Towards a Typology of Tiny Houses. *Housing, Theory and Society* 36, nr. 3, pp. 298-318.

Roos Timmers (roostimmers@live.nl) is masterstudent Sociale Geografie aan Lund University. Dit artikel is geschreven op basis van haar bachelorscriptie die ze schreef aan de Universiteit van Amsterdam.

IMPACT CORONA OP AGROVOEDINGSSECTOR

De coronacrisis toonde aan hoe belangrijk een veerkrachtig agrovoedingssysteem is. In het voorjaar van 2020 onderzocht het Instituut voor Landbouw-, Visserij- en Voedingsonderzoek (ILVO) de impact van deze crisis op de agrovoedingssector, om de veerkrachtbepalende elementen te identificeren via een enquête onder landbouwbedrijven en dieptegesprekken met vertegenwoordigers van de sector.

Verstoord evenwicht tussen vraag en aanbod

Het hamstergedrag van consumenten in maart 2020, rond de start van de eerste coronagolf, leidde tot een tijdelijk hogere vraag naar bepaalde voedingsmiddelen in de retailsector. Verwerkings- en distributiecentra werkten de klok rond om op deze paniecreactie te reageren, maar ondanks dat zij op maximale capaciteit draaiden, werd de consument hier en daar met een leeg winkelrek geconfronteerd. Het feit dat dit telkens slechts om een tijdelijk tekort ter hoogte van de detailhandel ging, toont aan dat de enorme logistieke uitdaging hierachter goed gemanaged werd over de ketenschakels heen.

Tegelijkertijd zorgde de sluiting van de horeca voor een veel grotere verschuiving langs de vraagzijde. Het plotse wegvallen van de vraag voor afgewerkte producten voor de horecasector bleef niet beperkt tot de nationale afzetmarkt, maar werd al gauw, samen met de pandemie, een globaal gegeven. In de groenten- en fruitsector werd dit grotendeels opgevangen door de grotere vraag in de supermarkten, maar voor de meeste andere sectoren was er geen sprake van compensatie. Dit komt ook doordat horecagerelateerde producten vaak net een hogere prijs opleveren. Als gevolg ontstonden er aanzienlijke aanbodoverschotten,

met negatieve gevolgen (zoals liquiditeitsproblemen) voor veel bedrijven in de agrovoedingssector. Waar mogelijk probeerden de bedrijven en sectorfederaties zich aan te passen aan deze nieuwe marktsituatie, maar men werd geconfronteerd met een beperkt aantal mogelijkheden om (1) producten te bewaren (beperkte houdbaarheid en opslagcapaciteiten voor voorraden); (2) producten naar alternatieve afzetmarkten te verhandelen; en (3) productieprocessen aan te passen naar finale producten die wel konden verkocht worden via de detailhandel (bv. kleinere verpakkingsgroottes, melk in plaats van room). In Vlaanderen ondervonden vooral de melk-, vlees- en aardappelsectoren, die zowel sterk op export als op horecaklanten gericht zijn, negatieve effecten en moeilijkheden om hun weerbaarheid te benutten.

Een globale logistieke nachtmerrie

Tot overmaat van ramp veroorzaakten de tijdelijke grenssluitingen nog meer logistieke problemen en vertragingen in transport. De beschikbaarheid van containers daalde, waardoor transportkosten stegen. Het complexe import-export systeem werd grondig verstoord. Als gevolg kenden bedrijven die vooral produceren voor externe markten een dalende vraag en was de import

van grondstoffen, zoals verpakkingsmateriaal, plots ook niet meer zo evident. Bedrijven die met vast personeel werken, noteerden een verhoogde afwezigheid van personeel, al was dit vooral een probleem in de voedingsbedrijven en minder op de landbouwbedrijven. Seizoens- en buitenlandse arbeiders waren initieel minder beschikbaar (omdat ze het land niet binnen konden of omdat ze niet wilden werken uit angst voor besmetting) en bezorgden de fruit-, tuinbouw- en slachtbedrijven grote kopzorgen.

Praten over zorgen en problemen blijkt een grote drempel binnen de sector, zeker naar externen toe

Safety first

De aankoop van handgels, ontsmettingsmateriaal, mondklappers, plexischermen en sensibiliserende posters, gecombineerd met de praktische reorganisatie die nodig was op de voedingsverwerkende bedrijven, brachten opnieuw verhoogde kosten met zich mee. Daarnaast werden de werknemers en managers in deze bedrijven geconfronteerd met de psychosociale uitdagingen die hierbij kwamen kijken. Op de meeste landbouwbedrijven was deze meer praktische impact van de crisis minder uitdagend. De meeste landbouwers konden hun werk verderzetten zonder al te grote aanpassingen te moeten doorvoeren. Enkele uitzonderingen hier waren de tuinbouwbedrijven die arbeiders te kort kwamen, aardappelboeren die op de vrije markt verkopen, en uiteraard landbouwers die hun producten direct verkopen aan derden of de consument.

Grote financiële impact op voedings- en landbouwbedrijven

De bovengenoemde veranderde afname van producten, logistieke uitdagingen en pogingen om zich aan te passen, brachten financiële verliezen en kosten met zich mee. De financiële schade verschilde sterk van bedrijf tot bedrijf, naargelang de gebruikte vermarktingstrategieën en uitbreidbaarheid van hun klantenbestand. Niet enkel de bedrijven die veel producten leverden aan de horecasector werden getroffen, ook bedrijven met de detailhandel als voornaamste afzetmarkt voelden de crisis. De toegenomen vraag in de detailhandel was er vooral voor de huiskamerproducten, die niet de grootste marges opleveren. Ook maakten enkele bedrijven verlies wegens de onherroepelijkheid van vooraf gemaakte contracten. Deze verliezen leken zich door te vertalen opwaarts in de keten, want ook landbouwbedrijven gaven aan de crisisgevolgen in hun portemonnee te voelen. Het viel op dat over het algemeen landbouwers actief in kortere ketens tot de eindklanten minder negatieve gevolgen rapporteerden tegenover landbouwers die hun producten enkel via de 'traditionele' weg (bijvoorbeeld veilingen, groothandel, slachthuizen) verhandelden. De groep landbouwers die via de korte keten verkochten, was erg divers en ook daar waren er landbouwers die een zeer negatieve impact ondervonden, bijvoorbeeld als hun verdienmodel volledig op agrotourisme gebaseerd was. De beruchte positie van de landbouwer als prijsnemer werd hierdoor wel bevestigd.

71% van de landbouwers gaf aan een gemiddeld of zwaar verlies te hebben in hun opbrengsten. Velen onder hen zagen hun verkoopprijzen en verkochte volumes dalen. Voor bedrijven die ook nog eens hun grondstofprijzen de lucht in zagen gaan, zorgde dit voor een groot verschil in de resultaten. Maar liefst 36% van de gevraagde landbouwers gaf aan dat ze niet meer in staat waren om

hun facturen te betalen. Veel landbouwers spraken hun spaargeld aan om het verlies op te vangen, zochten naar manieren om hun kosten te verlagen en staken nog een tandje bij en gingen harder werken. In sommige gevallen werden ook (bepaalde) activiteiten stopgezet of werden teeltplannen aangepast. Meer dan een derde van de landbouwers gaf aan investeringsplannen uit te stellen, waardoor de crisis toch ook een redelijke impact heeft op de ontwikkeling van landbouwbedrijven.

Weerbaarheid van de agrovoedingssector

We zagen dat veel bedrijven hun financiële buffer moesten aanspreken om deze crisis door te komen. Bedrijven die weinig buffer hadden of recent investeringen deden, hadden het merkbaar moeilijker. Sommige bedrijven waren in staat om op een snelle manier hun productieproces of aanbod aan te passen en zo beter om te gaan met de verandering in de vraag naar hun producten, anderen vonden dan weer nieuwe afzetmarkten of konden beroep doen op bestaande netwerken om de crisis op te vangen. Voor veel bedrijven waren deze inspanningen helaas niet voldoende om het verlies aan afzet naar de horeca te compenseren.

Er was ook impact op het welbevinden van de landbouwers. Iets minder dan de helft voelde zich meer mentaal uitgeput, somberder en prikkelbaarder dan voor de crisis. Daarnaast maakte bijna twee derde van de landbouwers zich meer zorgen over de toekomst. De slechte financiële situatie op veel bedrijven speelde hierin een grote rol. Landbouwers met stressklachten proberen hun problemen vooral zelf aan te pakken. Praten over zorgen en problemen blijkt een grote drempel binnen de sector, zeker naar externen toe. Een belangrijk positief aspect voor het welbevinden van landbouwers is dat sommigen onder hen meer maatschappelijke waardering ervoeren aan het begin van de coronacrisis ten opzichte van voor corona. Al werd gevreesd dat die toegenomen erkenning van korte duur zou zijn.

Uitdagingen voor de toekomst

Ondanks de financiële en psychische impact op de landbouw- en voedingsbedrijven en tijdelijke logistieke storingen bleef er wel voedsel geproduceerd en verwerkt worden en bereikte het de consument. Toch is het belangrijk om waakzaam te blijven over de veerkracht van agrovoedingssystemen. Gezien de grote diversiteit aan bedrijven en alle externe factoren die een rol spelen, is er echter geen pasklare veerkracht-verhogingsstrategie die voor iedereen werkt. We nemen uit dit onderzoek een aantal inzichten mee over veerkrachtbepalende factoren van agrovoedingssystemen. De crisis leerde ons vooral dat optimalisatieprocessen en specialisatie (schaaleconomie) een knelpunt kunnen zijn wanneer er snelle aanpassingen nodig zijn in complexe uitdagingen. Bedrijven waarvan het businessmodel meer op risicospreiding en diversiteit gebaseerd was, leken beter gewapend tegen deze crisis. Met een onzekere toekomst voor de deur, kan het dus verstandiger zijn risico's te spreiden en aanpassingsvermogen in te bouwen, zodat je (een deel van) je activiteiten kan voortzetten of veranderen wanneer dat nodig is.

Literatuurselectie

Messely, L., Prové, C. & Sanders, A. (2020) Naar een geïntegreerde aanpak voor welbevinden in de Vlaamse land- en tuinbouw. ILVO-nota 2020.01

Lene Cillen (Lene.Cillen@ilvo.vlaanderen.be), **Isabeau Coopmans** (Isabeau.Coopmans@ilvo.vlaanderen.be), **Lies Messely** (Lies.Messely@ilvo.vlaanderen.be), **Erwin Wauters** (Erwin.Wauters@ilvo.vlaanderen.be) en **Elke Rogge** (Elke.Rogge@ilvo.vlaanderen.be) zijn onderzoekers aan het Instituut voor Landbouw-, Visserij- en Voedingsonderzoek (ILVO), op onder andere thema's als het welbevinden en de veerkracht van landbouwers.

VERNIEUWDE BELEIDSAANDACHT VOOR HET PLATTELAND

De EU heeft een landbouwbeleid en een plattelandsbeleid, samen het **Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB)**. Er wordt een nieuw GLB opgemaakt, wat hevige discussies opwekt over de te spenderen miljarden, maar ook over de toekomst van het platteland. AGORA sprak professor landbouwbeleid Guido van Huylenbroeck om te weten te komen wat er op het spel staat.

Guido van Huylenbroeck (Guido.VanHuylenbroeck@UGent.be) is sinds 1995 professor landbouwbeleid, milieueconomie en institutionele economie. Hij heeft een 30-tal doctoraatstudenten begeleid en is sinds 2008 Decaan en sinds 2015 Directeur Internationaal Beleid van de Universiteit Gent.

Het Europese Gemeenschappelijke Landbouwbeleid (GLB) maakt bijna 40% uit van het totale budget van de EU en omvat zowel landbouwmaatregelen als rurale ontwikkeling. Kunt u schetsen wat de hoofdlijnen zijn van dat beleid en welk belang het heeft binnen de EU?

Landbouw was het eerste echte Europese beleid, waarbij de toenmalige zes lidstaten hun nationaal beleid grotendeels hebben overdragen om het op Europees vlak samen te doen. Dat was in een periode (1958) dat Europa nog niet zelfvoorzienend was en er nood was aan meer voedselproductie. Landbouw was een achtergestelde sector met kleine bedrijfjes. Tot op heden is het GLB het enige beleid waar de landen bijna al hun macht hebben doorgegeven aan Europa. De lidstaten ontvangen zo goed als al hun landbouwbudget vanuit Europa. Bij zaken als onderwijs of buitenlandse zaken zit het belangrijkste budget nog altijd op nationaal en niet op Europees niveau. Daarom maakt landbouw nog altijd één derde van het budget uit, maar dat wijst er niet op dat landbouw voor Europa belangrijker is dan onderwijs of andere beleidszaken. Europa is geen landbouweconomie. Het voordeel

is dat het landbouwbudget centraal wordt bepaald en van daaruit herverdeeld, eventueel met cofinancieringsmechanismen voor plattelandsbeleid. Het is een centraal gestuurd beleid dat door de lidstaten wordt uitgevoerd. In andere beleidsvelden moet Europa aan de lidstaten vragen om hun eigen middelen in te zetten. Daardoor kan er wel een Europese beleidsvisie zijn, maar alle beslissingen blijven nationaal.

In het begin was het GLB gericht op hoe de landbouw meer kon produceren en hoe het landbouwaparaat kon moderniseren. Dat was bijvoorbeeld het Mansholt plan, wat dit jaar 50 jaar oud is. Geleidelijk aan zijn andere aspecten belangrijker geworden. Er was overproductie met overschotten die niet meer afgezet konden worden. In de jaren 90 en voornamelijk sinds landbouwcommissaris MacSharry kwamen milieudoelstellingen en het platteland meer naar de voorgrond. Bij de conferentie van York heeft men dan beslist dat er naast een landbouwbeleid ook nood was aan een plattelandsbeleid. Er zijn toen naast traditionele landbouw ondersteuningsinstrumenten andere instrumenten en mogelijkheden voor het platteland gecreëerd, om bijvoorbeeld aan dorps hernieuwing te doen. Ook het landbouwbeleid werd vanaf toen geleidelijk aan hervormd. Sindsdien wordt landbouw niet zozeer meer ondersteund voor de productie, dat laat men meer en meer aan de markt over, maar om diensten aan te bieden aan de maatschappij. Zoals natuur- en milieubehoud, zorg (bv. zorgboerderijen), landschapsbeheer, of, met andere woorden, om aan de multifunctionaliteit van de landbouw te werken. Door het cofinancieringsmechanisme werd dit plattelandsbeleid voor bijna 50% gedecentraliseerd, zodat de landen meer zeggenschap krijgen om een plattelandsbeleid aan te passen aan de lokale context en zo tegemoet te komen aan de grote geografische verschillen in Europa. In Vlaanderen en Nederland worden bijvoorbeeld premies gegeven voor de inrichting van een boerderijwinkel. Door de dicht bevolkte plattelandsgebieden en de intense interactie met stedelijke structuren is er een groot klantenpotentieel voor boerderijwinkels. In minder dichtbebouwde en -bewoonde gebieden zou een boerderijwinkel minder potentieel hebben en zijn andere maatregelen nodig, zoals bijvoorbeeld een bergboerenregeling. Zo wordt de productiesteen aan landbouwers nog steeds centraal geregeld, maar wordt het plattelandsbeleid volgens het cofinanciering en *co-decision* principe geregeld.

Normaal zou er voor de periode 2021-2027 een vernieuwd GLB in werking treden. Het eerste voorstel werd in 2018 op tafel gelegd, maar het vernieuwde GLB zal pas in 2023 in voege treden. Hoe komt dit?

Het heeft denk ik drie oorzaken: de eerste is dat er een nieuwe Europese commissie is aangetreden die zeer belangrijke andere accenten is gaan leggen, waardoor de voorbereidingen van de vorige commissie zijn herzien. De aangetreden commissie van Ursula von der Leyen en Frans Timmermans heeft de 'Green Deal' naar voren geschoven, waar het landbouwbeleid zich moet inschrijven via de 'Farm-to-Fork strategy'. Hierin staat dat de landbouw bijvoorbeeld aan afbouw moet doen van pesticiden en meststoffen en meer belang moet hechten aan biologische landbouwmethoden. Daarmee zijn de onderhandelingen met de lidstaten wat meer op scherp gezet. Het huidige GLB is verlengd om de boeren te blijven ondersteunen, waardoor de nieuwe oriëntatie is uitgesteld, maar deze zal misschien meer ingrijpend zijn dan oorspronkelijk gedacht. De tweede reden is dat het budget eerst goedgekeurd moet worden, hoeveel middelen we willen inzetten voor de verschillende beleidsdomeinen, waar veel over gebakkeleid wordt. Hier is het Europees Parlement aan zet. De derde reden is de Covid-crisis, waardoor processen vertragingen hebben opgelopen.

Hoe belangrijk is die 'vergroening' van de landbouw voor de toekomst van Europa?

In het begin van de jaren 2000 heeft Europa de productgerichte steun omgezet in bedrijfsgerichte steun. Door aan die bedrijfsgerichte steun eisen te stellen, kan dat beleid sturen naar meer groene en milieuvriendelijkere landbouw. Hoe meer voorwaarden er aan de steun gekoppeld zijn, hoe minder vrijheidsgraden voor landbouwers en hoe meer ze zich moeten aanpassen. Dat zal natuurlijk ook kansen bieden, maar de grootschalige bedrijven die meer op industriële productie gericht zijn gaan het moeilijker krijgen en moeten zich heroriënteren indien ze steun wensen te ontvangen.

Het is een beetje een strijd tussen de groene visie dat kleine bedrijven meer milieuvriendelijk zijn en aan de andere kant de indicaties dat industriële bedrijven niet noodzakelijk de meest vervuilende zijn. Als men minder pesticiden, meststoffen of uitstoot wil dan zal dit investeringen in technieken vergen zoals machines voor mechanische onkruidbestrijding in plaats van chemische bestrijding, die kleine bedrijven niet altijd kunnen doen. Dat is de incompatibiliteit van de dream en de deal die men wil maken, waardoor er ondanks de goede bedoelingen toch enkel grotere bedrijven gaan overschieten. Dat is bijvoorbeeld al te zien in het beleid rond stallenbouw. Als een landbouwbedrijf moet voldoen aan alle voorwaarden voor emissievrije stallen, zijn er technieken nodig die vragen om een zware investering. Om te kunnen investeren moet men over voldoende dieren beschikken om de investering te kunnen terugverdienen en zo krijg je een duw richting grotere stallen. Dit is pervers en in tegenspraak met een beleid dat eerder de kleinschalige landbouw wil beschermen. Vlaanderen en Nederland zijn dichtbevolkte gebieden waar megastallen veel controversen oproepen. Dit werpt de vraag op of landbouw nog mogelijk is in die gebieden, of dat er een beleid komt waar landbouw wordt weggeduwd naar minder dichtbevolkte landen zoals bij andere industrieën gebeurt.

Eén ding dat ik als landbouweconoom vanuit de theorie en door ervaringen geleerd heb: het is niet zozeer het beleid dat duwt, het is de technologie die duwt en uiteindelijk de structuur gaat bepalen. Economisch kan je de kosten verlagen, omdat nieuwe technologie arbeid uit de markt haalt. Het comparatief voordeel dat Vlaanderen en Nederland hebben door goede gronden en de nabijheid van havens, verliezen we ten opzichte van gebieden zoals Spanje en het zuiden van Frankrijk waar geïnvesteerd wordt in grotere stallen en efficiënter transport. Voor die gebieden is landbouw dan ook vaak het enige economische alternatief, terwijl er in Vlaanderen en Nederland zeer veel andere mogelijkheden zijn.

Wordt het GLB ooit een milieubeleid?

De grote verdienste van de Green Deal is dat het een meer geïntegreerd beleid wordt. Geen milieubeleid, maar wat het op termijn wel zal worden is een voedselbeleid. Het wordt een geïntegreerd beleid dat vanuit de consument en het milieu denkt, maar het zal nooit milieubeleid worden waar de landbouw enkel nog een hoeder is van de open ruimte.

De wereldbevolking trekt naar de steden en rurale gebieden kampen met krimp. Steden nemen steeds vaker thema's zoals voedselproductie op zich. Wordt het GLB in de toekomst een stedelijk beleid?

Het GLB zal geen stedelijk beleid worden. Ten eerste blijft de grote bulk van voedsel van gebieden komen waar er ruimte is om te produceren. Landbouw en toerisme blijven in deze gebieden stabiliserende factoren en economische kapstokken om andere zaken mogelijk te maken, waardoor mensen daar kunnen blijven werken en leven.

Ten tweede speelt verstedelijking meer in niet-Europese landen dan bij ons. Alhoewel Vlaanderen en Nederland één grote stad zijn

waar landbouw mee vervlochten is en dus landbouwbeleid niet enkel op landbouwers betrekking heeft, beginnen de steden aan voedselbeleid te doen. Steden zullen echter niet zelfvoorzienend worden, maar de interactie tussen stad en buitengebied vergroot. Dat is ook één van de redenen waarom het plattelandsbeleid in het landbouwbeleid is binnengebracht, omdat de stadsmens ook andere dingen verwacht van het platteland naast voedselproductie. De Covid-crisis heeft dit nog duidelijker gemaakt doordat veel volk is gaan recreëren op het platteland waardoor er veel meer interactie was met de landbouw. Een aantal bedrijven hebben de kans gegrepen om aan alternatieve vormen van commercialisering te doen zoals hoeveverkoop en plattelandstoerisme, wat zich in grote mate richt op de stedelingen. Vlaanderen en Nederland hebben het voordeel meer kansen te hebben voor een multifunctionele landbouw ten opzichte van gebieden waar er veel minder volk woont en minder toerisme is. Het wordt dus geen stedelijk beleid, maar wel een plattelandsbeleid dat aandacht heeft voor die nieuwe functies en de balans zoekt tussen de beperkingen en de kansen dat een stedelijk weefsel biedt.

De nieuwe, meer stedelijke bevolking op het platteland is niet zozeer geïnteresseerd om mee te werken in de landbouwactiviteiten, maar wil wel genieten van de open ruimte

Ziet u een vernieuwde aandacht voor het platteland en leeft de rurale idylle op?

De idylle misschien wel, zolang het gaat over een dagje wandelen of fruit plukken. Maar er zullen weinigen zijn die geroepen zijn om echt aan landbouwproductie te doen. De nieuwe, meer stedelijke bevolking op het platteland is niet zozeer geïnteresseerd om mee te werken in de landbouwactiviteiten, maar wil wel genieten van de open ruimte. Boerderijwinkels kende met de Covid-crisis een hoge vlucht, maar eens de crisis voorbij is verschuift dit rap weer naar supermarkten. Er is een grotere bezorgdheid bij de consument rond gezondheid en oorsprong van het voedsel, maar uiteindelijk zullen boerderijwinkels een niche blijven en misschien is dit maar goed ook, want als het 'mainstream' wordt, krijg je concurrentie en kan de boer geen hogere prijzen meer vragen.

De belangstelling voor platteland en voeding, zowel vanuit de consument en burger, heeft wel geleid tot een hernieuwde politieke belangstelling voor de landbouw. Bepaalde partijen die vroeger geen aandacht hadden voor landbouwbeleid, hebben daar nu ook belangstelling voor, omdat er een maatschappelijke druk is voor bijvoorbeeld dierenwelzijn en volksgezondheid. Die partijen willen daar ook een antwoord op geven, ondanks het feit dat hun kiezerspubliek niet de landbouwers zijn.

Wat is voor u de toekomst van het platteland? Moest u heel het GLB budget in handen hebben, wat zou u er mee doen?

Er is al veel veranderd, maar er wordt nog altijd een financiële steun per hectare bewerkte landbouwgrond gegeven aan de boer, waardoor de markt wordt verstoord. Dat is een soort basisinkomen

waarmee de landbouwer producties in stand kan houden die hij/zij economisch beredeneerd niet zou blijven doen, omdat het risico te groot is. Men zou mijns inziens de landbouwer beter investeringssteun kunnen geven zoals andere bedrijven die ook krijgen. Bij de landbouwers wordt dat nu onrechtstreeks gegeven, waardoor een aantal mensen in de landbouw worden gehouden, eerder om sociale dan economische redenen, terwijl dit ook via sociaal beleid kan. Iemand anders die zijn/haar job verliest krijgt een werkloosheidsvergoeding, bij de landbouw zegt men "we zullen u een premie geven". Die landbouwer houdt hiermee ook productiefactoren in stand die anders meer economisch gebruikt kunnen worden. Een ander probleem is dat ook in de goede jaren de landbouwer hectaresteen krijgt; een overschot aan inkomen dat bijvoorbeeld wordt geïnvesteerd in grond, waardoor de grondprijzen omhoog gaan en het uiteindelijk niet de landbouwers zijn die profiteren, maar de eigenaars van die gronden. De grond wordt gekapitaliseerd, waardoor andere landbouwers niet meer aan die productiefactor geraken. Dat is het perverse van het steunmechanisme.

De reden voor dit beleid heeft te maken met de vrees dat het platteland verder zou ontvolken, maar het onttrekt een aantal economische factoren aan de economie. Het sociaal beleid kan bijvoorbeeld verder opgevangen worden in het plattelandsbeleid. Eigenlijk zou de rechtstreekse steun aan landbouwers veel meer een soort bodem in de markt moeten zijn voor als het echt nodig is. Een verzekeringssysteem voor als er echt een ramp is, zoals door weersomstandigheden of omdat de prijzen zeer laag zijn omwille van wereldwijde overproductie. Zo wordt het productieapparaat in stand gehouden en verliezen de landbouwers niet vanop het ene jaar op het andere hun job.

Wat reeds beter gaat, maar nog meer kan, is het verbinden van eisen en publieke diensten die geleverd moeten worden aan de steun die landbouwers krijgen. Als we in Europa een hogere standaard willen inzake voedselveiligheid of milieuvorwaarden dan op de wereldmarkt, dan is daar steun voor nodig, anders kan onze landbouw niet concurreren.

U bent professor aan de faculteit voor bio-ingenieurs aan de Universiteit van Gent. Ziet u in de studenten een nieuwe generatie die zich zal engageren voor de landbouw, het milieu en de leefbaarheid van rurale gebieden?

Door de opleiding bio-ingenieur, wat vroeger landbouwingenieur was, anders te positioneren, zoals het beleid niet meer volledig te richten op kennis van landbouwproductie, zie je dat de instroom van studenten vergroot is, en dat zelfs naar de landbouwrichting een vernieuwde interesse is met een bredere blik. Ook de internationalisering en het aanbieden van nieuwe richtingen zoals een master in *rural development* trekt mensen aan die niet zozeer geïnteresseerd zijn in de pure landbouweconomie, maar wel in de bredere rol van de landbouw en het platteland.

Simon Lox (simon.lox@outlook.com) werkte bij de Vlaamse Landmaatschappij (VLM) aan het Vlaamse Plattelandsbeleid en is nu onderzoeker aan het Instituut voor Landbouw-, Visserij- en Voedingsonderzoek (ILVO), op educatieve steunmaatregelen voor landbouwers.

ESSAY - Dirk Strijker

HET PLATTELAND VAN DE TOEKOMST

Dirk Strijker zwaaide in 2019 af als Hoogleraar Plattelandsgeografie aan de Rijksuniversiteit Groningen. In deze twee pagina's maakt Dirk een ronde over de velden en blikkt vooruit op wat 'het platteland' te wachten staat.

Het platteland verandert in hoog tempo. Sterker nog, het is al decennia aan het veranderen. Niet voor niets dat ik in 2006 mijn inaugurele rede als titel meegaf: 'Het platteland verandert sneller dan de stad'. Na grote veranderingen in sociaal, cultureel en consumptief opzicht, en qua arbeidsmarkt, staan er nu opnieuw grote veranderingen in de landbouw voor de deur.

Het autonome, gesloten, naar binnen gekeerde dorp bestaat al heel lang niet meer in Nederland. Zelfs het meest perifere platteland is onderdeel van het verstedelijkte systeem. Op het hedendaagse platteland werken inwoners overwegend elders; ze zijn pendelaar of werken vanuit huis, maar via internet eigenlijk toch elders. Ze werken meestal in andere sectoren dan de landbouw, en zelfs als je alleen de werkgelegenheid ter plaatse bekijkt, dan nog is de landbouw vaak niet de grootste werkgever. De boodschappen komen uit de supermarkt in de hoofdplaats of worden met busjes bezorgd na bestelling via internet, en de producten komen uit de hele wereld. De boeren produceren voor een wereldmarkt, en hun veevoer, machines en de meeste andere inputs komen vaak ook van ver.

De drijvende krachten achter de bovengenoemde veranderingen zijn mobiliteit, kennis en welvaart. Mobiliteit in de vorm van openbaar vervoer, auto en internet maken het mogelijk het dorp (eventueel virtueel) te verlaten om elders iets mooiers te vinden (een baan, scholing, producten, cultuur). Onze toegenomen kennis

zorgt ervoor dat we kritisch zijn geworden over wat we willen kopen en waarvan we willen genieten. En onze welvaart zorgt er via de schaal van Maslov tenslotte voor dat onze consumptie meer en meer bij onze lifestyle moet passen, en dat veel mensen zich dat ook kunnen permitteren. Die keuzevrijheid geldt natuurlijk niet voor iedereen op het platteland. Mensen met een lagere opleiding en een laag inkomen zijn minder mobiel en zijn meer met overleven dan met lifestyle bezig.

Meerdere gemeenschappen

Toch is er nog heel wat plaatsverbondenheid overgebleven. Onderzoek van Gieling en het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) liet zien dat nog veel plattelanders zich met hun dorp verbonden voelen en er als vrijwilliger bij betrokken zijn. Tegelijk stelde Gieling vast dat maar één op zeven dorpsbewoners zich in alle opzichten vooral verbonden voelt met het dorp. Daarnaast is een kwart te beschouwen als rustzoeker, die vooral de rustige omgeving belangrijk vindt, een tweede kwart als mensen die de dorps sfeer en mooie omgeving belangrijk vinden – mensen op zoek naar de rurale idylle – en 10% is vooral sociaal betrokken. Dat vertaalt zich ook naar hun inzet voor het dorp. Er ontstaan 'bubbels' van gelijkgestemden, betrokken op groen en milieu, op cultuur, of juist op het sociale aspect van hun woonomgeving. Die bubbels hebben hun eigen codes en dynamiek, en bestaan in toenemende

mate naast elkaar, zonder veel uitwisseling: ze zijn meer *bonding* dan *bridging*. Vooral voor kleine dorpen is dat een gevaar omdat de capaciteit van het dorp versnipperd kan raken. Te verwachten is dat deze selectieve betrokkenheid scherper wordt bij verdere individualisering.

Wonen

Er is al lang, en ook internationaal, een beweging gaande in de richting van de stad. Er wonen nog steeds veel mensen op het Nederlandse platteland – afhankelijk van de definitie 2,5 of zelfs wel 7 miljoen – maar toch wonen steeds meer mensen in stedelijk gebied. De huidige woningschaarste en thuiswerken zorgen momenteel (opnieuw) voor meer belangstelling voor wonen op het platteland, maar dat zal de lange-termijntrend van verstedelijking waarschijnlijk niet doorbreken. Na Covid-19 kunnen we wellicht een economische neergang verwachten, en in tijden van economische crisis zochten in het verleden mensen de stad weer op. Wonen op het platteland is trouwens ongelijk verdeeld; vanuit het SCP hebben collega's Steenbekkers, Vermeij en Van Houwelingen laten zien dat vooral goed bereikbare dorpen dicht bij de stad in trek zijn en floreren. Binnen het meer perifere platteland is er een trek naar grotere dorpen met meer voorzieningen, stelt Hans Elshof. Er zijn aanwijzingen dat het vele thuiswerken ook verder weg gelegen gebieden extra inwoners op gaat leveren, maar substantieel is dat waarschijnlijk niet.

Landbouw

Voor de toekomst van het platteland zijn de ontwikkelingen in de landbouw waarschijnlijk interessanter dan de hiervoor aangeduide trends. Vanaf het eind van de Tweede Wereldoorlog is de landbouw in Nederland steeds grootschaliger en intensiever geworden. Allerlei technieken, van kunstmest en bestrijdingsmiddelen tot waterbeheersing, meer productieve rassen, en moderne machines en apparaten, hebben daarvoor gezorgd. Dat heeft de sector geen windeieren gelegd. Ook al zijn er vaak andere berichten, er worden op de moderne bedrijven gemiddeld goede inkomens verdiend. De eigen-vermogenspositie van de meeste bedrijven is hoog, ook al hebben ze tegelijkertijd ook grote bedragen aan leningen. Hand in hand met de ontwikkeling van de landbouw is de agro-industrie sterk gegroeid; veel verwerkende bedrijven zijn grote internationale spelers geworden. Voorbeelden daarvan zijn FrieslandCampina, ForFarmers, AVEBE, VION, HZPC en kassenbouwers en handelsbedrijven in de tuinbouw. Het agrocomplex is momenteel goed voor meer dan 7% van de nationale economie, meer dan in elk ander westers land. De verwerkende bedrijven zijn meestal sterk op export gericht en zijn niet alleen afhankelijk van binnenlandse aanvoer van producten. Nederland is de op een na grootste agrarische exporteur ter wereld, maar ook een grote importeur. Die toeleveranciers en verwerkers zijn doorgaans gevestigd in stedelijk gebied, niet op het platteland en zeker niet in kleine dorpen.

Kruispunt

De agrarische ontwikkeling heeft Nederland niet alleen een modern, innovatief en internationaal sterk agro-complex opgeleverd, het is ook een aanslag geweest op de landschappelijke en ecologische kwaliteiten van het Nederlandse platteland. Al een halve eeuw geleden leidde dat tot veel weerstand tegen ruilverkaveling. Later zijn daar bezwaren tegen allerlei andere externe effecten bijgekomen: mest, fosfaat, nitraat, gezondheidsrisico's, CO₂-uitstoot, bestrijdingsmiddelen, dierenwelzijn. En ook al is de vervuiling per eenheid eindproduct internationaal gezien heel laag, de vervuiling per eenheid oppervlakte is een stuk hoger. Daarom is er grote druk vanuit de samenleving om het roer van de landbouw om te gooien.

Over hoe dat moet bestaat echter geen duidelijkheid. Dat de meeste graslanden niet meer bloemrijk zijn heeft te maken met drainage, maar vooral ook met de gebruikte grasvariëteiten en

de kennis en kunde en de machines van de moderne boer. Aan bestrijdingsmiddelen ligt het niet, er wordt maar weinig gespoten in grasland. De kennis en kunde kunnen in de toekomst nog veel meer negatieve effecten hebben. Met drones – al volop in gebruik – en minirobots blijft er op een milieuvriendelijke manier geen onkruidje over, ook niet in de akker- en tuinbouw.

Om dergelijke ontwikkelingen te keren of te begeleiden is de overheid de eerst aangewezen. Met veel regels en veel financiële compensatie is vast wel een minder intensieve landbouw met wat meer ecologische en landschappelijke kwaliteit te bereiken, maar het is zeer de vraag of zulke sterke sturing draagvlak heeft, of er zoveel middelen beschikbaar gemaakt worden en of het sowieso uitvoerbaar is. Concentreren van onze landbouw in een beperkt aantal productieve gebieden, zoals sommigen voorstellen, lost ook niet alles op: ook in die gebieden wordt gewoond en gerecreëerd. Met 'kopen bij de boer' en 'streekproducten' redden we het evenmin, niet in de export en ook niet groot uitgerold in eigen land. Grote groepen consumenten zijn niet bereid veel tijd en energie in hun maaltijden te steken.

En dan de vraag waarvoor iedereen wegduikt. Zijn we bereid het grote en sterke agro-complex en de bijdrage ervan aan de nationale economie voor een belangrijk deel in te leveren? Als we de veenweidegebieden vanwege CO₂-uitstoot aan de landbouw onttrekken en op de rest van het land naar een productieniveau gaan dat nu in de biologische landbouw gebruikelijk is, dan zijn we ongeveer zelfvoorzienend. Zonder een aanzienlijke basisaanvoer van landbouwproducten uit eigen land is er echter voor de agro-industrie in haar huidige vorm geen plaats meer in Nederland. En bij die agro-industrie reken ik nu even ook kennisinstellingen gespecialiseerd in landbouwthemas zoals de Wageningse universiteit.

Vooreerst is het politieke antwoord van het Ministerie van Landbouw, Natuur, en Voedselkwaliteit 'kringlooplandbouw'. Als die kringloop 1 bedrijf is, of een straal heeft van bijvoorbeeld 20 kilometer, dan is er geen export meer, wel import. Als de straal 500 of 800 kilometer is – een dag rijden met een vrachtwagen – dan blijft ons huidige landbouwmodel zo ongeveer in stand. Het leeuwendeel van onze agrarische export zit nu al binnen die cirkel. Wel zou veevoerimport uit Zuid-Amerika en export naar China dan wegvallen, maar dat tast het wezen van het huidige agro-complex niet aan. Alleen, het brengt evenmin een mooie biodiversiteit of een gevarieerd landschap terug.

Voor de werkgelegenheid en de economie van het platteland zullen de effecten van de lastige keuzes wel meevallen, zoals al opgemerkt, zo groot is het aandeel van de landbouw daar niet. Maar voor de kwaliteit van landschap en ecologie zijn de komende keuzes cruciaal. Vergeleken daarmee zijn de te verwachten veranderingen op sociaal en cultureel terrein, en bij werkgelegenheid en wonen, eigenlijk tamelijk overzichtelijk.

Literatuurselectie

CBS (2021) Dossier verstedelijking. <https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-verstedelijking>. Bezocht op 17-06-2021.

Elshof, H. (2017) Local population decline in rural North-Netherlands. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.

Gieling, J. (2018) A place for life or a place to live. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.

Ministerie LNV (2018) Landbouw, natuur en voedsel: waardevol en verbonden. Den Haag: Ministerie LNV.

Steenbekkers, A., Vermeij, L. & van Houwelingen, P. (2017) Dorpsleven tussen stad en land. Den Haag: SCP.

Dirk Strijker (d.strijker@rug.nl) was van 2005 tot zijn emeritaat in 2019 Hoogleraar Plattelandsontwikkeling aan de Rijksuniversiteit Groningen en schreef columns voor onder andere De Boerderij.

geografie

Hèt tijdschrift voor geografen
en studenten geografie

| informatie over actuele ruimtelijke
ontwikkelingen in Nederland en
daarbuiten | reisverhalen | opinies
| achtergrondinformatie | recensies |
columns | geografische agenda
| interviews | nieuwsberichten |
boekbesprekingen | aanbiedingen ...

Geografie verschijnt negen keer per jaar en kost studenten slechts
€ 35 per jaar, aio's en oio's betalen € 77 (normale prijs € 102,50 per
jaar). Het lidmaatschap van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig
Genootschap (KNAG), het belangrijkste netwerk voor geografen in
Nederland, is bij de prijs inbegrepen.

Kijk op www.geografie.nl of bel
030 41 00 510 voor een abonnement.
Een welkomstdcadeau ligt klaar!

VIRTUEEL VENETIË: EEN SUCCESVERHAAL?

Corona heeft het internationaal reizen voor zowel toeristische als onderwijsdoeleinden grotendeels stilgelegd. De impact raakt niet alleen de reizigers, maar treft natuurlijk ook de bestemmingen. Veel ondernemers hebben daarom ingezet op virtueel toerisme. Maar zijn toeristen eigenlijk wel opzoek naar virtuele toeristische ervaringen?

Elk jaar gaan de studenten toerisme van de KU Leuven voor één week naar Venetië en de Veneto regio. Het doel van deze excursie is het in praktijk brengen van kennis en vaardigheden opgedaan tijdens de master in het toerisme. Hierbij kan gedacht worden aan kennis en vaardigheden rondom toerismemarketing, maar ook het analyseren van de toeristische vraag en inzicht in duurzame toeristische ontwikkeling en management. Het doel van de excursie is dan ook het kunnen maken van een internationale vergelijking op het gebied van bestemmingsmanagement. De excursie zelf bestaat uit een mix van lezingen en discussies met het werkveld, variërend van een gesprek met een burgermeester in de Riviera del Brenta, een discussie in het hoofdkantoor van de Biennale in Venetië, tot aan een sessie bij de UNESCO Dolomites Foundation in Cortina D'Ampezzo (zie figuur 1). Ook is er ruimte om zelf op onderzoek uit te gaan in samenwerking met de studenten van de Venetiaanse Ca'Foscari universiteit. De excursie is tevens een netwerkmoment, zowel met collega-studenten als met het werkveld. Bovendien blijven de meeste studenten nog wat langer om steden als Padua, Vicenza of Verona te bezoeken, al dan niet om deze op het vlak van toerisme en de impact daarvan te vergelijken met Venetië.

Dit jaar reisden studenten en docenten echter virtueel naar Venetië. Hieraan werd een klein onderzoek gekoppeld waarbij de

studenten werd gevraagd om twee vragenlijsten in te vullen. Dit artikel gaat kort in op het virtueel toerisme en de resultaten van de bevragingen. Juist het perspectief van de studenten over virtueel toerisme is interessant, gezien het hier gaat om toekomstige beleidsmakers en professionals in het werkveld. Virtueel toerisme is daarbij nog grotendeels onontgonnen terrein. De coronacrisis bevestigt echter dat het hedendaagse toerisme zich moet aanpassen en moet streven naar een gebalanceerde en duurzame toeristische situatie. Mogelijk is hierbij een rol weggelegd voor het virtuele toerisme.

Een groeiend en divers aanbod

Hoewel virtueel toerisme niet per definitie nieuw is, is het wel in populariteit gestegen tijdens de coronapandemie. Althans, als men afgaat op de aandacht vanuit toeristische marketing en managementorganisaties en het toegenomen aanbod en de diversiteit daarin. Toerisme Vlaanderen publiceerde in april 2020 bijvoorbeeld een lijst met virtuele mogelijkheden onder het mom van "Blijf in je kot en ga virtueel op reis" met onder andere museumbezoeken, maar ook een virtuele bloesemwandeling in Belgisch Limburg. Ook verder weg van huis kan men terecht. De Faeröer eilanden organiseerden digitale tours waarbij men zelf een

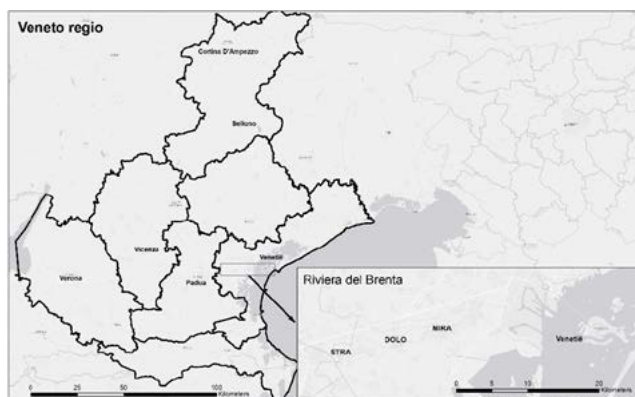
lokale expert kon voortbewegen en tegelijkertijd live vragen kon stellen. Airbnb introduceerde 'online ervaringen', en ook Amazon is inmiddels op de virtuele trein gesprongen. In bovengenoemde gevallen gaat het om ervaringen waarbij men fysiek niet op de plek aanwezig is, maar dat is zeker niet altijd het geval. De provincie Vlaams-Brabant ontwikkelde verschillende *augmented routes* met als thema 'virtueel gluren achter erfgoedmuren'. Hier is de toerist fysiek op de plek aanwezig, maar wordt die meegenomen naar het verleden door middel van technologie.

Virtueel toerisme, wat gedefinieerd kan worden als 'het zien van bestemmingen met behulp van technologie' is dus heel divers en varieert van low-tech filmpjes tot high-tech *virtual reality*. Het is daarbij de vraag of virtueel toerisme wel (altijd) als toerisme gezien kan worden. Traditioneel wordt het toerisme gezien als iets waarbij men ontsnapt aan het dagelijkse leven, al is dit op zichzelf onderdeel van een voortdurend academisch debat. Maar nu veel mensen al anderhalf jaar thuiswerken met tal van digitale vergaderingen, is het maar de vraag of er nog behoefte is aan toerisme van achter de computer en of dat ontspanning werkt.

Virtueel toerisme en duurzaamheid

Dat er een grote behoefte is aan het reizen, is iets dat ook tijdens de coronacrisis naar voren is gekomen. Denk aan de discussies rondom reisrestricties, quarantaines en vaccinatiepaspoorten. Tegelijkertijd heeft de stilstand in het toerisme de discussie rondom het overtoerisme en de relatie tussen het toerisme en duurzaamheid nieuwe impulsen gegeven. Gaan we zo snel mogelijk terug naar het 'oude' normaal? Of gaan we toch meer inzetten op lokaal en regionaal (slow) toerisme? Dat er stappen gezet moeten worden naar verdere verduurzaming van het reizen waarbij zowel de toerist, de lokale gemeenschappen en het milieu in acht moeten worden genomen lijkt in ieder geval duidelijk. Het is dan de vraag hoe virtueel toerisme hier een rol bij kan spelen. Zonder de reisbeweging en met weinig impact op de bestemming zelf, lijkt het een stuk duurzamer te zijn. Kwetsbaar erfgoed kan door virtuele bezoeken minder worden belast. Maar we moeten niet vergeten dat niet enkel de toeristen behoefte hebben aan reizen, ook veel gemeenschappen zijn simpelweg sterk afhankelijk van het toerisme, en dat zal niet meteen veranderen. Virtueel toerisme is zeker niet automatisch ook economisch duurzaam, al laten de commerciële initiatieven via bijvoorbeeld Airbnb wel zien dat er een markt is en dat er geld aan besteed wordt. Een echt platform waarop digitale tours samenvallen met een digitale marktplaats van bijvoorbeeld artisanale souvenirs of producten kan economische mogelijkheden vergroten, maar lijkt nog niet echt (op grote schaal) te bestaan, al doet Amazon hier een poging. De vraag is dan natuurlijk ook in hoeverre de toerist daarin geïnteresseerd blijft na de coronacrisis. Een belangrijke vraag in dit kleinschalige onderzoek is dan ook wat het potentieel is van virtueel toerisme en hoe een virtuele reis wordt ervaren.

Figuur 1: Kaart van de Veneto regio. Bron: Auteur o.b.v. Istituto Nazionale di statistica (Italiaans instituut voor de statistiek) – basiskaart ArcGis

De virtuele excursie kort toegelicht

Het programma van de virtuele excursiereis kende grote overeenkomsten met het programma van de fysieke excursie een jaar eerder. Dat gold zeker voor de educatieve component met digitale lezingen. Daarnaast werden de educatieve wandelingen door Venetië, op de skipiste van San Vito di Cadore, en door de Riviera del Brenta vervangen door vooraf met een GoPro opgenomen wandelingen die werden bekeken met live commentaar en interactie. Met de Italiaanse toerismestudenten werd een *serious game* georganiseerd. Voorts werden een aantal optionele virtuele activiteiten toegevoegd, waarbij werd aangehaakt bij bestaande initiatieven, en waarbij werd geprobeerd een diversiteit van typen van virtuele activiteiten toe te voegen. Dit varieerde van een interactieve live gondeltoer, tot het bekijken van beelden via een webcam, het rondlopen via Google Streetview, of een digitaal bezoek aan het Palazzo Ducale of andere musea. Dit had bijvoorbeeld als doel het historisch besef te vergroten en de huidige toeristische situatie hieraan te linken. Voor de sociale component waren er dan weer digitale lunches met Italiaanse recepten, en één avond was er een live online kookles met Skyperitief.

De zienswijze van de studenten vooraf...

Zowel vooraf als achteraf werden de studenten (n=17 vooraf, n=15 achteraf) gevraagd een vragenlijst in te vullen, wat het mogelijk maakt om te kijken of de zienswijze op het virtueel toerisme is veranderd. Behalve dat ruim driekwart van de studenten geen ervaring had met virtueel toerisme, was het ook opvallend dat men daar weinig over wist en het vooral "een stap in het onbekende" was. Hoewel de studenten een leerrijke week verwachtten, had niet iedereen er evenveel zin in:

"Ik heb er eigenlijk ook helemaal geen zin in. De term "reis" mag van mij wegvallen. Ik snap dat het niet anders kan door corona, maar het is in de verte verste niet te vergelijken met een echte reis. Ik ga proberen om me er voor open te stellen en er het beste van te maken"

Er moet wel opgemerkt worden dat dit voor de studenten geen vrijwillige activiteit was en dat de focus niet enkel op ontspanning lag, wat de beleving en ervaring beïnvloedt. Twee derde van de respondenten gaf vooraf dan ook aan het (helemaal) niet eens te zijn met de stelling dat we door het virtueel bezoeken van een stad, toch nog een beetje op reis zouden gaan. Slechts één student ziet virtueel reizen als alternatief voor een echte vakantie, waardoor het niet zo verwonderlijk is dat niemand akkoord gaat met de stelling dat het virtueel reizen een gevoel geeft van echt op reis te zijn. Waar ligt dan het potentieel van virtueel toerisme? De studenten lijken beduidend positiever wanneer het gaat om virtueel reizen als voorbereiding of aanvulling op een echte reis en het verkrijgen van meer informatie over de bestemming. Maar dat betekent niet meteen dat daardoor van de bekende plekken zal worden afgeweken. Slechts 3 respondenten geven aan dat zij zouden overwegen om de gebaande paden virtueel af te gaan om deze dan tijdens de reis links te laten liggen.

...en achteraf

Gezien de beperkte ervaring met en kennis over virtueel toerisme is het des te meer interessant om te kijken of de mening na afloop van de virtuele excursieweek is veranderd. Iets minder dan de helft van de studenten staat neutraal of positief tegenover de stelling dat we door het virtueel bezoeken van een stad toch nog een beetje op reis gingen, aanzienlijk meer dan voorafgaand aan de excursie. Veelal gaat het om een combinatie van gevoelens:

"Ik had misschien niet echt een 'reisgevoel' tijdens de week, maar het was zeker geen alledaagse week. Ik heb me zeker voor een stukje in Venetië gewaand."

De studenten waren met name enthousiast over de opgenomen GoPro filmpjes, die met het live commentaar en de interactie heel belangrijk werden geacht voor het reisgevoel. Om tijdens de virtuele excursie ook de verschillende zintuigen te prikkelen en de smaak en lokale sfeer op een andere manier over te laten komen, werd ook de kooksessie positief ontvangen. Het gebrek aan een complete zintuigelijke beleving die verder gaat dan het visuele is ook meteen een negatief punt van de excursie en virtueel toerisme in het algemeen. Vrijwel iedereen geeft aan dat behalve het visuele aspect, de excursie niet kan tippen aan een echte reis, juist door het ontbreken van de geuren, geluiden en het opsnuiven van de lokale sfeer en eventueel het contact met lokale inwoners door er fysiek aanwezig te zijn:

"Het was een heel apart gevoel. Op sommige momenten voel je je inderdaad op die plek zelf, maar natuurlijk mis je bepaalde aspecten zoals de geur en het gevoel er ook daadwerkelijk te zijn."

Het gevoel op reis te zijn blijft ontbreken, en nog altijd ziet men virtueel reizen niet als alternatief voor een echte reis. Hoewel de gezamenlijke lunches en kooklessen positief werden ervaren, was dat vooral vanwege de sociale component. Het droeg bij sommigen juist niet bij aan het reisgevoel, omdat ze bijvoorbeeld zelf moesten koken, wat ze normaal op reis toch minder zouden doen.

Verder is het opvallend dat de studenten achteraf na de excursie minder positief zijn over het potentieel van virtueel toerisme als voorbereiding of aanvulling op een echte reis. Wellicht heeft dit met de lengte van de reis te maken, want verschillende studenten geven in een eindreflectie toch wel aan virtueel toerisme als voorbereiding op een echte reis te zien en dat zij de excursie beter vonden dan verwacht. Hoewel ze een nieuwe virtuele reis niet zien zitten, lijkt een enkeling wel enthousiast te zijn om een korte kooksessie of workshop te gaan volgen. Sommigen zien nadrukkelijk voordelen, al lijkt dat met name verband te houden met de huidige pandemie:

"Virtueel toerisme doet dromen van betere tijden en is tegelijkertijd een verrijking voor de geest"

De potentie van virtueel toerisme

Virtueel toerisme is tijdens de coronapandemie voornamelijk gegroeid uit noodzaak. Dit geldt zowel vanuit het (economisch) perspectief van de aanbieder van een toeristisch product, als vanuit het perspectief van sommige toeristen, die niet konden wachten om toch iets te beleven wat op een buitenlandse ervaring lijkt. Het is maar de vraag of dat gelukt is; enkele studenten gaven aan een depressief gevoel te krijgen in plaats van een reisgevoel, vanwege ofwel een reisdwang, ofwel het gebrek aan sociaal contact tijdens een virtuele reis. Hoewel men positief is over de visuele aspecten, wordt de mening over het virtuele toerisme vooral beïnvloed door een gebrek aan geuren, geluiden, smaken en simpelweg het gevoel fysiek aanwezig te zijn. Of zoals een student het omschrijft:

"Net zoals de gevangenen in de grot van Plato zie je slechts schaduwen"

Virtueel toerisme lijkt vooral ingezet te kunnen worden als voorbereiding op een reis, en is daarmee wellicht ook een interessante marketingtool voor een toeristische bestemming. Hiervoor lijkt er vooral meer onderzoek nodig te zijn naar de mening van toeristen over een bestemming na een virtueel (voorbereidend) bezoek en hoe dit het best kan worden vormgegeven. Dat geldt ook voor hoe virtueel toerisme kan bijdragen aan een meer duurzame toeristische ontwikkeling. Wat is bijvoorbeeld de rol van virtueel toerisme in de spreiding van toeristen? Uit onze beperkte vragenlijst kwam naar voren dat een virtueel bezoek niet betekent dat men de meest bezochte of kwetsbare highlights links laat liggen, laat staan

Dit jaar in ieder geval geen natte voeten... Bron: Wesley Gruijthuisen

dat men overweegt om af te zien van een reis. Mogelijk kan het wel bijdragen aan het verlengen van de verblijfsduur door andere bezienswaardigheden (voorafgaand aan de reis) uit te lichten en daarmee de bestemmingen ten goede komen. Het feit dat meer en meer mensen de laatste anderhalf jaar in aanraking zijn gekomen met virtueel toerisme biedt hiertoe kansen, zeker in combinatie met verdere technologische ontwikkelingen. Daarbij lijkt er een belangrijke rol weggelegd te zijn voor het toeristische onderwijs, dat meer aandacht zou moeten hebben voor technologische ontwikkelingen en de invloed op en inzetbaarheid daarvan binnen het toerisme. Een virtuele reis is echter (nog) geen alternatief voor een echte reis, en dus moet er toch vooral verder gezocht worden naar een verduurzaming van het traditionele toerisme. Ook volgend jaar gaan de studenten en docenten die uitdaging weer aan, maar dan met een echte reis naar de Veneto regio.

Literatuurselectie

- Mura, P., Tavakoli, R. & Sharif, S.P. (2017) 'Authentic but not too much': exploring perceptions of authenticity of virtual tourism. *Information Technology & Tourism*, 17, 145-159
- Akhtar, N., Khan, N., Mahroof Khan, M., Ashraf, S., Hashmi, M.S., Khan, M.M., & Hishan, S.S. (2021) Post-COVID 19 Tourism: Will Digital Tourism Replace Mass Tourism? *Sustainability*, 13(10), 5352
- Russo, A.P. (2002) The "vicious circle" of tourism development in heritage cities. *Annals of Tourism Research*, 29(1), 165-182

Wesley Gruijthuisen (wesley.gruijthuisen@kuleuven.be) werkt aan zijn doctoraat aan de afdeling Geografie & Toerisme van de KU Leuven en is hoofdredacteur bij AGORA. **Anne Marie Van Broeck** (annemarie.vanbroeck@kuleuven.be) doceerde verschillende jaren Toerisme en Cultuur aan de Master in het Toerisme programma, en is nu nog betrokken bij het begeleiden van thesissen en projecten van de studenten. Zij doet momenteel onderzoek naar virtueel toerisme. **Jan van der Borg** (jan.vanderborg@kuleuven.be) coördineert de Master in het Toerisme van de KU Leuven en is al jaren verantwoordelijk voor de jaarlijkse internationale studiereis, een essentieel onderdeel van deze opleiding.

CASUS - Emma Potargent

HANGJONGEREN ALS VERBORGEN EXPERTEN

De stad is bij uitstek een plek voor uitwisseling. Het is een plek waar 'onbekenden' elkaar kunnen ontmoeten. De mogelijkheid tot sociale betrokkenheid maakt een stad interessant. Maar wat zijn de gevolgen als de verborgen experts, oftewel de hangjongeren, het minst verwelkomt worden in die publieke ruimte en er zelfs bewust uit geweerd worden?

Antwerpen-Noord is het stadsdeel in Antwerpen met de meeste diversiteit aan nationaliteiten en culturen. Dit gaat gepaard met een laag socio-economisch profiel, een hoge bevolkingsdichtheid, een grote aanwezigheid van jongeren en een zeer beperkte aanwezigheid van pleinoppervlakte en publiek groen. De wijk Seefhoek, gelegen in Antwerpen-Noord, is een uitvergroete weergave van die karakteristieken op een beperktere oppervlakte. Het is een van de meest problematische stedelijke gebieden in Vlaanderen. In 2019 waren hier verschillende conflicten tussen bewoners, jongeren en politie. De uitgesproken conflictueuze situaties doen zich vandaag de dag minder voor, maar het gevoel van wantrouwen blijft hangen. De jongeren hebben hun vertrouwen ten opzichte van de politie verloren en de jongeren in de publieke ruimte worden gepercipieerd als een gevaarlijke groep die asociaal gedrag stelt. Het hanggedrag van deze groep wordt al snel geassocieerd met een stijging van geweld en gekoppeld aan een overmatig gebruik van alcohol en/of drugs. Mede door de media is de angst voor een toename van jeugdcriminaliteit prominent aanwezig. Indien men niets doet aan het gebroken vertrouwen en de stereotype beeldvorming in de wijk, is de afwezigheid van de conflictsituaties misschien niet van lange duur.

Afgezien van een aantal onderzoeken blijft de beleving van jongeren in de publieke ruimte een hiaat in de literatuur. Om deze reden deed ik onderzoek naar het tienerweefsel in de Seefhoek. Ik heb informatie bekomen door een participerende observatie, straatinterviews met de jongeren van de Seefhoek en semi-gestructureerde diepte-interviews met hulpverleners van jongerenwerkingen in de wijk. In dit artikel zal de nadruk gelegd worden op dat weinig bevraagde perspectief van de jongeren. De focus ligt op de uitgevoerde uitsluitingsstrategieën, de percepties van jongeren over hun aanwezigheid in de publieke ruimte van de Seefhoek en hoe hierop ingezet kan worden naar de toekomst toe.

Jongeren niet welkom?

Jongeren gebruiken de publieke ruimte niet enkel als doorgangsplaat, maar het is voor hen een ruimte voor ontmoeting. Er is een stijgende intolerantie ten opzichte van hun 'doelloosheid', waardoor jongeren als een onwenselijke doelgroep worden beschouwd. Enkel de aanwezigheid van jongeren in een publieke ruimte is vaak genoeg om buurtbewoners en/of voorbijgangers een onveilig gevoel te geven. Daarom zet het beleid er de laatste jaren op in om het veiligheidsgevoel van deze mensen

te versterken. Dit heeft als gevolg dat het beleid gebruikmaakt van uitsluitingsstrategieën die de toegang tot publieke ruimtes vermoedelijk of onmogelijk maakt voor jongeren.

Jongeren hebben het gevoel dat ze ongewenst zijn

Een eerste uitsluitingsstrategie is het beperken van de toegankelijkheid van publieke ruimtes voor jongeren door preventieve wetgeving en gedragscodes. Hiervan is het Vincent van Goghplein in de Seefhoek een duidelijk voorbeeld. Door aanhoudende overlast op het plein zijn er gebruiksregels opgesteld waarbij enkel de bewoners van rond het plein er aanwezig mogen zijn tussen 22 en 6 uur. De overlast op het plein moest aangepakt worden, maar door het gebruik van de gedragscodes verschuift het probleem zich naar een ander plein en wordt er niet samen met de jongeren gekeken naar een duurzame oplossing. Bij deze strategie hoort ook het inzetten van regelmatig politietoezicht met fouilleeracties. Deze controles hebben als effect dat jongeren zich geïsoleerd voelen.

“Hier zijn veel jongeren, zelfs kleintjes die worden lastiggevallend. Een tijd geleden werd er zelfs een pas gevraagd van een 8-jarige. Gaat u mij vertellen dat een 8-jarige zijn pas moet bijhebben?”

- jongere uit Seefhoek

Een tweede uitsluitingsstrategie is het weergeven van hangjongeren als wanordelijk, gevaarlijk en asociaal. Deze weergave wordt vaak door lokale en nationale media gehanteerd, wat resulteert in een eenzijdige beeldvorming. De jongeren uit de Seefhoek zijn zich zeer bewust van dit imago en voelen zich bekeken als ze aanwezig zijn in de publieke ruimte. De derde en laatste manier gaat over de aanwezigheid van vijandige architectuur. De Geelhandplaats is hier een voorbeeld van. Voor er sprake was van een overlastprobleem op het Vincent van Goghplein, was dit aanwezig op de Geelhandplaats. Als antwoord hierop is er een poort geplaatst, waardoor de toegang wordt versperd vanaf 20 uur en tijdens de zomermaanden vanaf 22 uur. De publieke ruimte wordt dus letterlijk afgesloten. De meeste vormen van vijandige architectuur zijn minder expliciet, zoals de afwezigheid van zitplaatsen of de aanwezigheid van camerabewaking.

“Die hebben speciaal voor ons die camera hier gehangen. Ze willen ons hier niet zien. Ze willen ons hier weg.”

- jongere uit Seefhoek

In het algemeen zorgen deze uitsluitingsstrategieën ervoor dat publieke ruimtes minder of niet toegankelijk zijn voor jongeren. Daardoor krijgen ze het gevoel niet welkom te zijn in hun eigen wijk.

Belang van rondhangen

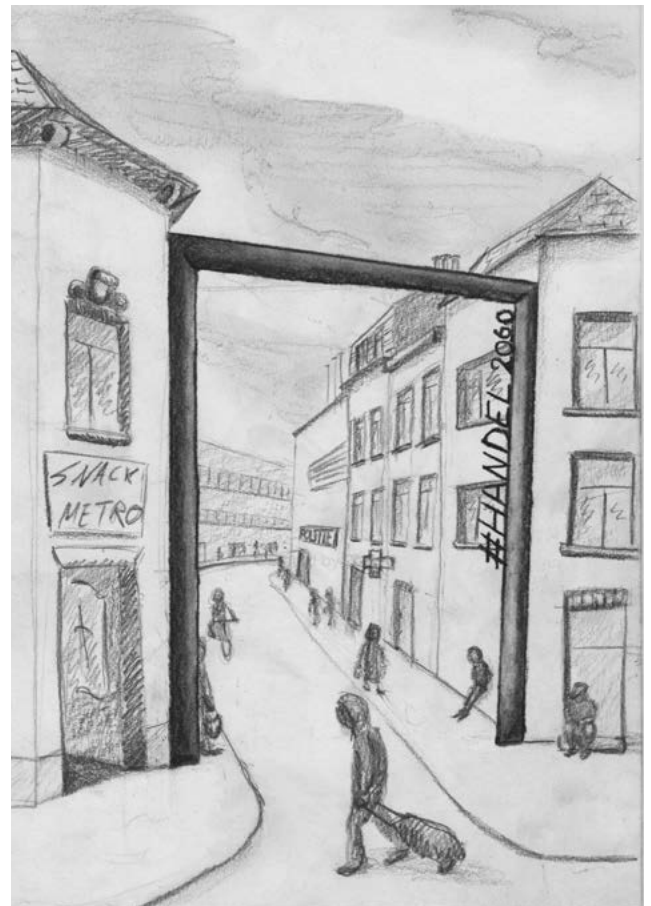
Het veiligheidsgevoel in een publieke ruimte wordt beïnvloed door verschillende factoren, maar het beleid legt zijn focus op de aanwezigheid van hangjongeren. De jongeren zijn zich hier heel bewust van en hebben het gevoel geïsoleerd te worden door de politie en het beleid. Maar waarom is het voor hen zo van belang om aanwezig te mogen zijn in de publieke ruimte? Rondhangen is op verschillende manieren belangrijk. De eerste reden is dat het helpt bij het vormen van een eigen identiteit. Jongeren geven aan dat ze het belangrijk vinden om samen te kunnen komen met hun

vriendengroep. Het is een moment in de ontwikkelingsfase waar ze afstand moeten kunnen nemen van autoriteitsfiguren en zich gaan spiegelen aan hun *peers*. Het rondhangen op pleinen is hier een typerend voorbeeld van. Een tweede reden waarom jongeren vrije bewegingsruimte moeten hebben in hun buurt is dat ze belangrijke vaardigheden kunnen ontwikkelen die samengaan met de adolescentie. Jongeren in de Seefhoek hebben onbewust bepaalde normen en waarden besproken en deze zich eigen gemaakt, conflictoplossend gehandeld en intieme vriendschappen opgebouwd tijdens het rondhangen op pleinen. Rondhangen en socialiseren met leeftijdsgenoten zorgt voor een versnelde ontwikkeling van deze vaardigheden en een verhoogde emancipatie van jongeren. Een derde en laatste reden is de netwerkvorming die op zulke momenten plaatsvindt. De sociale dimensie is volgens de jongeren in de Seefhoek de basis van het rondhangen. Standvastige relaties vormen met leeftijdsgenoten zorgt voor een hechtere binding met de wijk en een vergroot sociaal kapitaal.

Perceptie van de jongeren

Uit het onderzoek komt naar voren dat het rondhangen in een publieke ruimte betekenis geeft aan het leven van jongeren en dat ook omgekeerd jongeren een betekenis geven aan die publieke ruimte. De redenen waarom jongeren voornamelijk op bepaalde plekken rondhangen, heeft te maken met de betekenis die jongeren aan die publieke ruimtes koppelen. Ze geven verschillende redenen waarom ze voor een bepaalde plaats kiezen en waarom ze andere plaatsen in de wijk achterwege laten. Enerzijds maken ze de keuze voor een specifieke ontmoetingsplaats omdat het een vertrouwde omgeving is. De meeste jongeren zijn opgegroeid in de Seefhoek. Ze gebruiken de publieke ruimte in hun wijk al van jongs af aan en hebben er een sterk sociaal netwerk waardoor het als een veilige en vertrouwde omgeving aanvoelt. Dit gekoppeld aan de juiste infrastructuur zoals sportmogelijkheden, aanwezigheid van groen, afwezigheid van verkeer, etc. zorgt voor een fijne

Schets van Handelstraat in de Seefhoek – Door Joeri Aerts

ontmoetingsplaats. De pleinen binnen de Seefhoek gaan vaak niet gepaard met de gewenste infrastructuur. De aanwezigheid van jongerenwerkers zorgt voor een clusterend geheel van de positieve redenen omdat zij een vertrouwd gezicht zijn in de wijk en de noden, zoals de gewenste infrastructuur, kunnen signaleren aan het beleid.

Anderzijds zijn jongeren aanwezig op hun ontmoetingsplaats in de Seefhoek omdat ze op andere plaatsen afwezig kunnen of moeten zijn. De voornaamste reden die de jongeren aangeven waarom ze afspreken op straten en pleinen is omdat ze zo weg kunnen zijn van thuis. Zoals eerder aangegeven zijn het lage socio-economisch profiel en de slechte woonkwaliteit kenmerkend voor het karakter van de wijk. Ze hebben weinig ruimte in hun huis en ervaren de nood om naar buiten te gaan en op adem te komen. Veel jongeren hebben gebrek aan een eigen plek in hun huis en compenseren dit door zich een plek in de publieke ruimte toe te eigenen. Een andere reden waarom ze voor een ontmoetingsplaats kiezen, is door de beperking van toegankelijkheid tot andere plaatsen. Het Vincent van Goghplein en de Geelhandplaats zijn voorbeelden van plaatsen waar er aan de hand van gedragsregels en fysieke afsluiting de toegankelijkheid wordt beperkt. Door de afwezigheid van andere opties als ontmoetingsplaats is de keuze hierdoor snel gemaakt. Rondhangen in de publieke ruimte is voor jongeren van belang en jongeren op hun beurt geven betekenis aan de omgeving waar ze aanwezig zijn.

Binding met de wijk

Een kwaliteitsvolle publieke ruimte, oftewel publiek domein, hangt samen met de toegankelijkheid van die ruimte. Desondanks wordt het interageren met de publieke ruimte ten opzichte van jongeren op meerdere manieren beperkt. Dit zorgt ook voor een inperking van de mogelijkheid tot betekenisgeving. Jongeren hebben het gevoel dat ze ongewenst zijn door het gebruik van uitsluitingsstrategieën en de afwezigheid van de gewenste infrastructuur/vormgeving van de pleinen. Desondanks hebben de jongeren een sterke binding met de pleinen in de Seefhoek en zijn ze er voltallig aanwezig. Ze willen zich de ruimte toe-eigenen en verbeteren. Als ze de keuze zouden hebben om naar een 'betere' publieke ruimte te gaan, zouden ze dit niet automatisch doen. Jongeren maken sterk gebruik van hun ontmoetingsplaatsen en knooppunten in hun tienerweefsel. Ze hechten veel belang en betekenis aan deze plekken en ondanks alle tekortkomingen blijven de jongeren steeds voor 'hun' plaatsen kiezen binnen Seefhoek omwille van hun binding met de wijk.

Een plaats voor ontmoeting

Momenteel kan er vanuit het standpunt van deze jongeren nog niet gesproken worden van een kwaliteitsvolle publieke ruimte. Er zijn verschillende positieve aspecten aanwezig in de publieke ruimte, maar de tekortkomingen doen die bijna volledig teniet. Om een kwaliteitsvolle plaats voor ontmoeting te bekomen, moeten jongeren meer betrokken worden bij het opstart- en planningsproces. Ze zijn op deze plaatsen opgegroeid en zijn zo verborgen experts van de publieke ruimte. Uit de praktijk blijkt dat jongeren van de Seefhoek slechts in beperkte mate worden betrokken bij het beslissingsproces van de vormgeving van hun ontmoetingsplaatsen en dat er uiteindelijk weinig tot niets met de bekomen informatie wordt gedaan.

Er moet ingezet worden op jongerenparticipatie, maar zelfs dat is onvoldoende. Uit interviews blijkt dat het vertrouwen van jongeren gebroken is door de afwezigheid van verbetering in de publieke ruimte. Daarbij is er ook wantrouwen aanwezig ten opzichte van autoriteitsfiguren in de wijk door negatief contact met de politie. Met de aankomende veranderingen binnen de publieke ruimte van Antwerpen-Noord en de Seefhoek in het vooruitzicht, moet er bewust worden stilgestaan bij de noden van de jongeren. Dit niet doen en doorgaan met uitsluitingsstrategieën zorgt hoogstens voor probleemverplaatsing. Een van de veranderingen is de

verhuizing van het Stuivenbergziekenhuis. Hierdoor komt er veel ruimte vrij met nieuwe publieksgerichte functies, waaronder een jongerenwerking. Dit kan een zeer interessant gegeven zijn, maar door het wantrouwen dat er leeft bij de jongeren moet er worden nagedacht over toeleiding naar de plek. Een manier waarop men voor toeleiding kan zorgen is door te kijken naar de manier waarop jongeren gebruik maken van de publieke ruimte in hun wijk. Dit idee kwam naar voren uit reeds bestaand onderzoek en werd bevestigd tijdens de straatinterviews met de jongeren. Het zou voordelig zijn als er over de hele wijk verbindingen worden gemaakt en deze naar de site van het Stuivenbergziekenhuis leiden. Die verbindingen kunnen inspelen op de gebruikte routes en ontmoetingsplaatsen van de jongeren en zo de toeleiding vergemakkelijken. Daarbij zullen de straten niet enkel meer gebouwd zijn om verplaatsing te faciliteren, maar ook om in te vertoeven. Dat heeft als positief effect dat er meer groene publieke ruimte wordt gecreëerd en zo de kwaliteit van de publieke ruimtes in de directe woonomgeving verbetert.

De angst voor een toename van jeugdcriminaliteit is prominent aanwezig

Zoals eerder vermeld hebben jeugdwerkers een belangrijke taak binnen de publieke ruimte. Om een kwaliteitsvolle plaats van ontmoeting te faciliteren blijkt de jeugdwerker hierin een cruciale rol te spelen. Uit het onderzoek is naar voren gekomen dat jeugdwerkers zowel als bemiddelaar optreden en de stem van de jongeren versterken, als de aanwezigheid van overlast verminderen. Doordat jeugdwerkers veel aanwezig zijn in de wijk en op een laagdrempelige manier in contact komen met de jongeren, kan er een vertrouwensband ontstaan. Er speelt momenteel nog een aanhoudend probleem dat vertrekt bij een conflictsituatie, wat verder evolueert naar wantrouwen ten opzichte van de hangjongeren en dat eindigt bij het beleid dat dit beeld bevestigt. Het is essentieel dat deze vicieuze cirkel wordt doorbroken.

Jeugdwerkers moeten hierop inzetten en vanuit een politiserende rol werken. Dat kan de huidige overlastproblematieken tegengaan en preventief inspelen op de mogelijke conflicterende ruimtes. Ze nemen de rol van facilitator op zich, maar mogen de stem van de jongeren niet volledig overnemen. Want wie kan er beter de noden van de jongeren verwoorden dan de jongeren zelf?

Literatuurselectie

- Lofland, L. (1998). *The Public Realm: Exploring the City's Quintessential Social Territory*. New York: Aldine de Gruyter.
- Malone, K. (2002). Street life: youth, culture and competing uses of public space. *Environment & Urbanization*, 14, nr. 2, pp. 157-168.
- Moris, M., & Loopmans, M. (2018). De-marginalizing youngsters in public space: critical youth workers and local municipalities in the struggle over public space in Belgium. *Journal of Youth Studies*, 22, nr.5, pp. 694-710.
- Rogers, P., & Coaffee, J. (2006). Moral panics and urban renaissance. *City*, 9, nr. 3, pp. 321-340.

Emma Potargent (emma.potargent@antwerpen.be) volgde de master sociaal werk aan de Universiteit Antwerpen. Zij werkt nu voor de Stad Antwerpen als maatschappelijk werker in de Seefhoek.

DE KLIMAATCRISIS VRAAGT OM MEER AMBITIEUZE EN GEZAMENLIJKE ACTIE

We bevinden ons in een wereldwijde klimaatcrisis. Wetenschappers zijn daar eensgezind over en we zien nu al de sociaal-ruimtelijke gevolgen ervan. Waarom ontbreekt het ons dan aan daadkracht?

Tijdens een online Klimaattop eind januari 2021 in Den Haag stelden de deelnemers een actieagenda op voor klimaatadaptatie. Tijdens de wereldwijde top werd bovendien een "Groningen Science Declaration" overhandigd aan wereldleiders, ondertekend door 3000 wetenschappers uit 130 landen. Daarin wordt onder meer gepleit voor een 'revolutie' in onze lange termijn ruimtelijke planning, naar een planning die klimaatrisico's meeweegt bij de inrichting van onze steden en infrastructuur.

Vijf van de negen kantelpunten die de stabiliteit van ons leefsysteem waarborgen zijn inmiddels bereikt. Als we het komende decennium niet een omslag maken naar een nul-emissie economie, koersen we af op wat wetenschappers 'hot house earth' noemen, met temperatuurstijgingen van 3 tot zelfs 6 graden in 2100. Veranderingen zoals het smelten van de ijskappen, de vertraging van de golfstroom en het afsterven van de koraalriffen beïnvloeden en versterken elkaar en leiden tot onomkeerbare gevolgen. De ruimtelijke effecten van klimaatverandering bedreigen tevens de sociale stabiliteit en verschillen sterk per gebied. We zouden de planeet daarom niet vanuit een territoriaal perspectief, als een verzameling begrensde gebieden moeten bezien, maar als een 'commons', een collectief goed. Zo'n commons bestaat uit een geheel van fysieke en sociale relaties, die we gezamenlijk beheren, uitgaande van planetaire grenzen en maatschappelijke bestaansvoorwaarden.

Waarom ondernemen we dan niet meer actie? Daarbij spelen verschillende 'ontkenningsmechanismen' een rol. We hebben de neiging klimaatverandering zo te kaderen dat dit leidt tot interpretatieve ontkenning ("het zal mijn tijd wel duren") of implicatieve ontkenning ("ik doe zelf al genoeg"). Het is moeilijk om de verregaande impact van klimaatverandering echt tot onszelf te laten doordringen, als we die nog niet aan den lijve ervaren. Ook overheden vinden het lastig om de noodzakelijke keuzes te maken. De belangrijkste motor van de klimaatcrisis is onze verslaving aan fossiel gedreven economische groei, met zijn ingebouwde 'perverse prikkels' die onze CO₂- en methaanuitstoot doen toenemen. Voor het afbouwen van die prikkels is niets minder dan een systeemtransitie nodig.

De volgende voorwaarden maken een gezamenlijke versnelling van transitie mogelijk. Ten eerste vraagt dit een gedragsverandering van burgers op het gebied van consumptie en energiegebruik: minder vliegen, minder vlees eten, en je huis fossielvrij verwarmen bijvoorbeeld. Om transitiekosten te laten dalen, moeten we bovendien reeds ontwikkelde innovaties versneld opschalen en marktrijp maken. Denk daarbij aan energie uit zeewater, waterstof als energiedrager, opslag van energie en warmte, winning van warmte uit de aarde en uit oppervlaktewater, groen gas, en energieneutrale huizen. Alleen CO₂-uitstoot

reduceren is echter niet genoeg om het tij te keren. We dienen ook grote hoeveelheden CO₂ die al in de atmosfeer aanwezig zijn, actief te verwijderen. Ten derde moeten we menselijke vaardigheden en capaciteiten versterken, zodat we de klimaatcrisis niet alleen fysiek, maar ook mentaal en emotioneel het hoofd kunnen bieden, ook wel

'deep adaptation' genoemd. Daarnaast is er nood aan een heldere politieke agenda met een grootschalig natuurherstelprogramma (een plus op het Europese 'rewilding' programma) en ambitieuze doelen voor emissiereductie in sectoren zoals landbouw, energie en transport. Overheden kunnen bedrijven stimuleren klimaatneutraal te werken binnen tien jaar. Dit kan door condities te scheppen middels subsidies en heffingen op vervuilende activiteiten, *green deals*, en ondersteunende regelgeving. De vijfde voorwaarde is een financieel systeem dat duurzame investeringen mogelijk maakt, uitgaat van herverdeling van welvaart, en meer aandacht schenkt aan welzijn en duurzaamheid. Als laatste moeten we de samenwerking verbeteren tussen beleidsniveaus en tussen overheden, bedrijven, burgers en kennisinstellingen.

Invzetten op klimaatvriendelijke actie is nu nodig en heeft wel degelijk zin. Omdat we niet willen dat onze kinderen te maken

krijgen met grote schuldenlasten en het reële scenario van een onleefbare wereld. Om met de woorden van de schrijver Jonathan Franzen te spreken: "zolang je iets hebt om van te houden, heb je iets om op te hopen" en dat vraagt om actie van burgers, ondernemers, wetenschappers en overheden om de genoemde kantelpunten niet te overschrijden. Gelukkig barst het van de initiatieven die laten zien dat duurzaam leven mogelijk is. Laten we ervoor zorgen dat die zich als een positief virus over de wereld gaan verspreiden!

Aanpak klimaatcrisis vereist samenwerking
Bron: Henk van Ruitenbeek, Wageningen

Literatuurselectie

- Climate Adaptation Summit (2021) Summit Paper: Delivering an Adaptation Action Agenda.
- Global Centre on Adaptation (2021) Global Scientists Call for Economic Stimulus to Address Climate Adaptation and COVID.
- The Intergovernmental Panel on Climate Change (2018) Special Report: Global Warming of 1.5°C.
- Bendell, J. (2018) Deep adaptation: a map for navigating climate tragedy. Institute for Leadership and Sustainability (IFLAS). Occasional Papers Volume 2.

Ina Horlings (i.g.horlings@rug.nl) is professor sociale planologie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zij specialiseert zich in plannings- en ontwikkelingsstudies en duurzame ruimtelijke transformaties

Wil je op de hoogte blijven van actuele sociaal-ruimtelijke thema's?
Volg AGORA op Twitter, Facebook en LinkedIn!

AGORA - Magazine voor sociaalruimtelijke vraagstukken
2021 - 3 - jaargang 37
een uitgave van de Stichting Tijdschrift AGORA - ISSN 1380-6319

REDACTIEADRES

Redactie Tijdschrift AGORA
Departement Sociale Geografie en Planologie
Faculteit Geowetenschappen, Universiteit Utrecht
Princetonlaan 8a
3584 CB Utrecht
[e] agora.secretaris@gmail.com
[i] www.agora-magazine.nl
[a] <https://ojs.ugent.be/agora>
[f] <https://www.facebook.com/AGORAmagazine.nlbe/>
[t] <https://twitter.com/MagazineAgora>
[l] <https://www.linkedin.com/company/agora-magazine/>
[IBAN nummer] NL23INGB0006165799

REDACTIE

Wesley Gruijthuijsen (hoofdredactie), Demi van Weerdenburg (hoofdredactie), Suzanne Akkerhuis, Marianne de Beer, Dieter Bruggeman, Freke Caset, Corneel Casier, Koenraad Danneels, Jef van den Driessche, Valerie De Craene (eindredactie), Clemens De Olde, Laura Deruytter, Maite Dewinter, Nicolas Dewulf, Eva Van Eenoo, Dorien Frinking, Tom Heene, Sigrid Hogendorp (secretaris), Anouska Jaspersen (productie en vormgeving), Rens Jonker, Griet Juwet (eindredactie), Karim van Knippenberg, Jorn Koelemaij, Jan Douwe Krist (eindredactie), Sander van Lanen, Suzanne Lansbergen (productie en vormgeving), Simon Lox, Emiel Maliepaard, Sarah Meire, Pieter Ooghe, Richard Rijnks, Joren Sansen, Imke Sierksma, Sara Smaal, Stien Snellinx, Kato van Speybroeck, Marieke van der Star, Esmee Steenwinkel (penningmeester), Roos Timmers, Lennert Verhulst, Eva de Vrij, Malou Weber, Egbert van der Zee.

THEMAREDACTIE

Simon Lox, Richard Rijnks, Marieke van der Star, Roos Timmers

REDACTIEADVIEZEN

David Bassens, Justin Beaumont, Marco Bontje, Heidi Hanssens, Henk van Houtum, Ilse van Liempt, Jesper van Loon, Maarten Loopmans, Tineke Lupi, Filip De Maesschalck, Michiel van Meeteren, Bruno Meeus, Ben de Pater, Peter Pelzer, Nick

Schuermans, Bas Spierings, Casper Stelling, Justus Uitermark.

GRAFISCHE VORMGEVING

Suzanne Lansbergen & Anouska Jaspersen

ONTWERP HUISSTIJL

Maarten Mieras & Jeroen Sikma

DRUK

Drukkerij Tesink - Zutphen

(DIGITALE) VERSPREIDING

Deze uitgave valt onder de Creative Commons BY-NC-ND licentie.

LOSSE BESTELLING

Nummer per stuk €10,90

ABONNEMENTEN (per jaar, vanaf 1 februari 2021)

Bibliotheken, bedrijven, instellingen €65,40

Studenten €25,40

Overigen €35,40

KNAG-leden krijgen een korting van € 5,00

Abonnementen worden verlengd tenzij opgezegd uiterlijk 1 maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode.

ARTIKELN/RECENSIES

Artikelen, recensies, mededelingen en reacties kunnen worden aangeboden aan het redactieadres of via agora.secretaris@gmail.com. Dit geldt ook voor mededelingen en aankondigingen met betrekking tot congressen, studiedagen en andere evenementen op het gebied van de sociaalruimtelijke wetenschappen. Auteursrichtlijnen zijn beschikbaar via de website.

ADVERTENTIES

Informatie via agora.secretaris@gmail.com.

De uitgave van AGORA wordt mede mogelijk gemaakt door steun van het Departement Sociale Geografie & Planologie (UU), de Afdeling Sociale en Economische Geografie (KU Leuven), het departement Geografie van de Vrije Universiteit Brussel (VUB), de Vakgroep Geografie (UGent) en het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG).

Bron: Raf Ilsbroekx

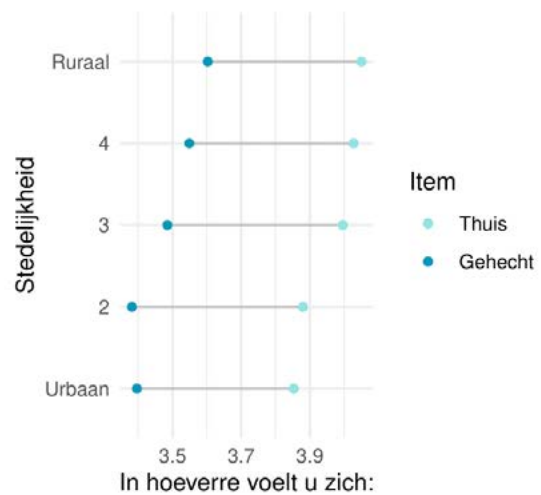
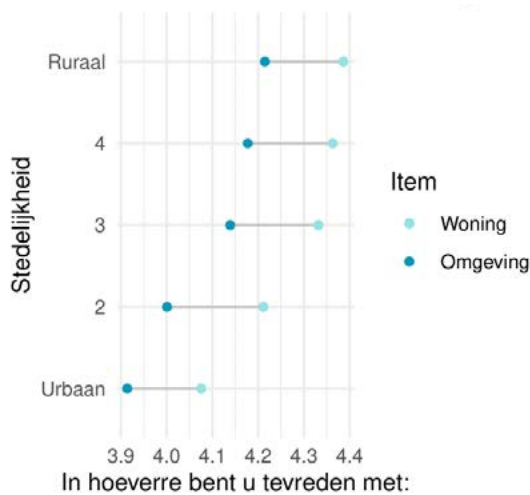
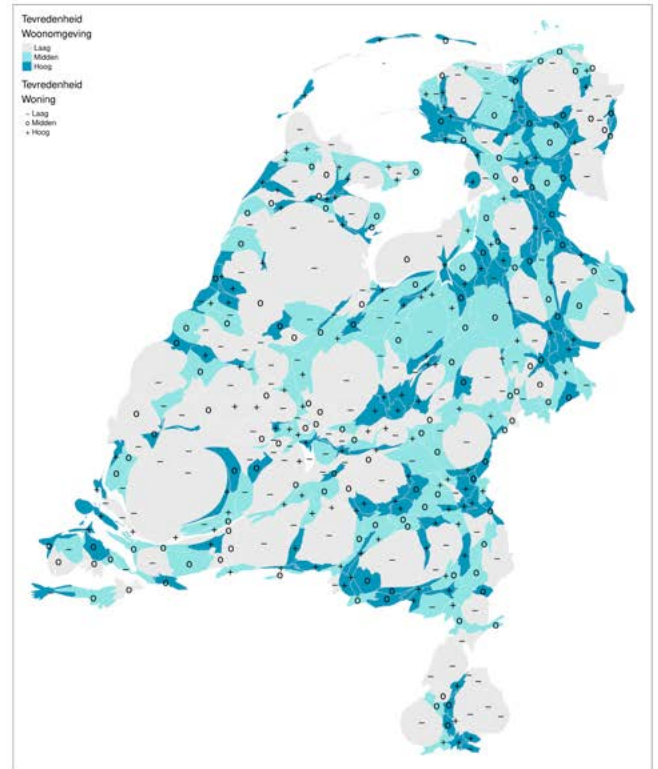
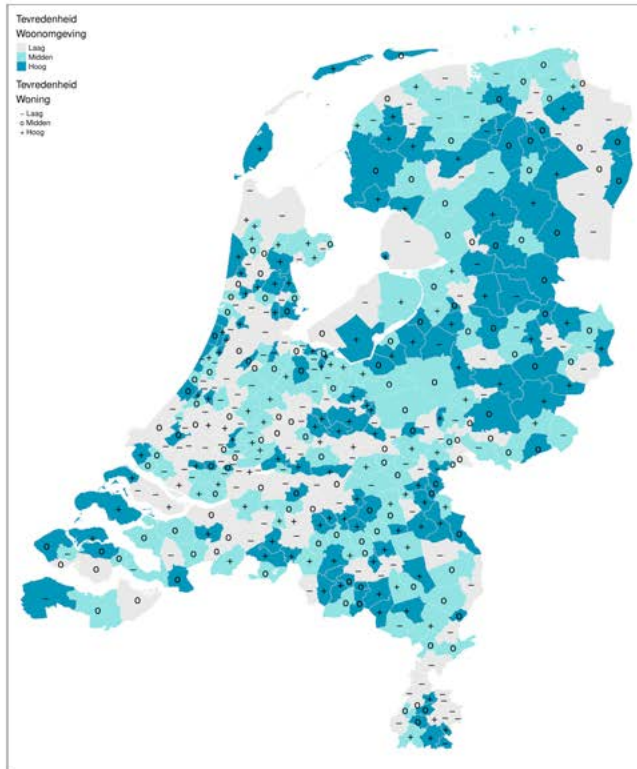
Ondergrondse ruimte

In het komende nummer verdiept AGORA zich in de grond. In de hedendaagse maatschappij bewegen we ons vaak onbewust tussen boven- en ondergrond. We nemen de ondergrondse metro, gaan uit in een ondergrondse club, parkeren onze auto in een ondergrondse garage en doen inkopen in een ondergronds shoppingcenter. Een geïntegreerde visie op de ondergrondse ruimte ontbreekt echter vaak, en voor ruimtelijke planners is de ondergrond nog al te vaak onbekend en misschien wel onbemind terrein. Nochtans kan doordacht ondergronds ruimtegebruik een gedeeltelijke oplossing bieden voor grote hedendaagse uitdagingen zoals mobiliteit, klimaat en demografie. In het aankomende themanummer belichten we daarom op kritische wijze wat de kansen, mogelijkheden alsook beperkingen zijn voor ondergronds ruimtegebruik, met het oog op de steeds toenemende druk op de schaarse bovengrondse ruimte. Want zoals Tom Waits het al zong in 1983: *there's a world going on underground*.

VOLGEND NUMMER...

Rurale Idylle: Feit of Fictie?

De woontevredenheid is het hoogste buiten de stad. Hoge tevredenheid met de woning, maar niet omgeving, zien we dichtbij de Randstad. Voor hogere omgevingskwaliteit moeten we verder het land in. Wegen we naar inwoners, dan zien we dat Nederlanders vooral in regio's met lage woontevredenheid wonen. Ook de hechting en het thuisgevoel zijn hoger op het platteland. Voor wonen zit er toch een kern van waarheid in de rurale idylle. Bron: WoON2015, Min. BZK, CBS, (2016), 10.17026/dans-xbt-qc5c